

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Asiman Şabanov Eldar oğlu

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İSTEHSAL
İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ
mövzusunda

M A G İ S T R D İ S S E R T A S İ Y A S I

İstiqamətin şifri və adı: 060408 "Sənayenin təşkili və idarə edilməsi"

İxtisaslaşmanın adı: "İstehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı
və idarə edilməsi" (sahələr üzrə)

Elmi rəhbər:

i.e.n.dos. B.S.Əhmədov

Kafedra müdiri:

i.e.n.dos. Ə.V.Hacıyev

Magistr proqramının rəhəri:

i.e.n.dos. A.S.Mehtiyev

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Fəsil 1. İnfrastruktur sahələrinin inkişafının nəzəri əsasları	6
1.1. İstehsal infrastrukturunun mahiyyəti və istehsalın inkişafında rolu	6
1.2. İstehsala xidmətin forma və növləri	16
1.3. İnfrastruktur sahələrin formalaşmasına təsir göstərən amillər	22
Fəsil 2. Azərbaycanada istehsal infrastrukturunun inkişafının mövcud	
 vəziyyətinin təhlili	28
2.1.İstehsal infrastrukturunun inkişaf dinamikası	28
2.2. İstehsal infrastrukturunun inkişafına təsir edən amillər.	42
2.3.İstehsal infrastrukturunun iqtisadi inkişafda rolunun qiymətləndirilməsi.	47
Fəsil 3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə istehsal infrastrukturunun	
 inkişaf istiqamətləri	57
3.1. İstehsal infrastrukturunun perspektiv inkişaf istiqamətləri	57
3.2. İstehsal infrastrukturunun bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması yolları	69
Nəticə	77
İstifadə olunan ədəbiyyat	83
PE3IOME	85
THE RESUME	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Milli iqtisadiyyatın inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə istehsal infrastrukturunun mövcud olmasından və onun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatında infrastruktura iqtisadi subyektlərin müxtəlif bazarlarda fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq məqsədi daşıyan qarşılıqlı əlaqəli institutların altsistemini əks etdirir. Bu altsistemə istehsal, maliyyə-kredit, institsional, kommersiya, sosial, ekoloji və informasiya infrastrukturunu daxildir. Belə sahələrini inkişafı istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasına, yeni məhsulların hazırlanmasına, onların istehsalının və satışının təşkilinin səmərəliliyinin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İstehsala xidmət sahələrinin inkişafı təkrar istehsal prosesinin subyektləri arasında qarşılıqlı səmərəli əlaqələrin formalaşmasına, onların fəaliyyətinin ahəngdarlığının və birqərarlığının təmin edilməsinə və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatı istehsal infrastrukturuna xüsusi tələblər irəli sürür, çünki ölkənin müəssisə və təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyəti, dolayısı ilə əhalinin həyat səviyyəsi bundan asılıdır. Normal fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat üçün bütün növ resursların ehtiyatının olması vacibdir ki, burada da infrastruktur güclərdə istisna deyildir.

Ülkənin təsərrüfat həyatının normal, fasiləsiz, səmərəli davam etməsi, habelə cəmiyyətin inkişafı, onun vətəndaşlarının rahat yaşayışının təmin edib, insanlar üçün maddi-mənəvi səviyyəsini daha da yüksəltmək üçün, əlbəttə ki, infrastruktur sahələrinin mövcudluğu zəruridir. Bununla yanaşı, bu sahələrin inkişafı tipli inhisarlara aiddir. Üzənməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən tipli inhisar sahələrində bir neçə birlik (birlik) yaradılıb, onların təsərrüfat fəaliyyətini bazar mənasızlığı sistemində rəqabət prinsipləri əsasında qurmaqla, son nəticədə etibarlı iqtisadi-sosial səmərəliliyi təmin edə bilmir. Nəhayət, bu sahələrin inkişafı iri məbləğdə investisiyalar qoyulduğu tələb edir.

Son illərdə ölkədə infrastruktur sahələrin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Azərbaycanda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması hesabına cəmiyyətin gəlirlərinin artması və iqtisadi fəallığın yüksəlməsi infrastruktur sahə-

lərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla belə, bu sahələrin inkişafına maliyyə və tələb amillərinin təsiri ilə yanaşı, onların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, onların restrukturizasiyası, onların fəaliyyətinin bazar prinsipləri əsasında qurulması və s. amillər amillər təsir göstərir.

Beləliklə, qeyd olunanalar, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal infrastrukturunun inkişaf məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuş magistr dissertasiyasının mövzusunun aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın məqsədi bazar münasibətləri şəraitində ölkədə istehsal infrastrukturunun inkişafının mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili əsasında bu sahənin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- infrastruktur sahələrin mahiyyətinin açıqlanması və onların xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- infrastruktur sahələrinin inkişafına təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi;
- ölkədə infrastruktur sahələrin inkişafının mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi;
- ölkədə istehsal infrastrukturunun inkişafına təsir edən amillərin araşdırılması;
- ölkədə infrastruktur sahələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması;

Tədqiqatın obyekti kimi Azərbaycan Respublikasında istehsal infrastrukturunu sahələri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetinə bazar münasibətləri şəraitində istehsal infrastrukturunun inkişaf məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisad elminin klassiklərinin və aparıcı iqtisadçı alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, Respublika Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, digər hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Nəqliyyat Nazirliyinin məlumatları, İqtisadiyyat Nazirliyinin və

digər dövlət qurumlarının ilkin hesabatları, elmi-praktik konfransların materialları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- infrastruktur sahələrin mahiyyətinin açıqlanmış və onların iqtisadi inkişafda rolu müəyyən edilmişdir;
- infrastruktur sahələrinin inkişafına təsir göstərən amillər aşkar edilmişdir;
- ölkədə infrastruktur sahələrin mövcud vəziyyətinin öyrənilmişdir;
- ölkədə infrastruktur sahələrinin perspektiv inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir;

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və 84 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “İnfrastruktur sahələrinin inkişafının nəzəri əsasları” adlanır. Bu fəsildə infrastruktur sahələrin mahiyyəti açıqlanmış, onların xarakterik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, infrastruktur sahələrinin inkişafına təsir göstərən amillər öyrənilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Azərbaycanda istehsal infrastrukturunun inkişafının mövcud vəziyyətinin təhlili” adlanır. Bu fəsildə ölkədə infrastruktur sahələrin mövcud vəziyyətinin təhlil edilmiş, istehsal infrastrukturunun mövcud vəziyyətinin iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə istehsal infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri” adlanır. Bu fəsildə infrastruktur sahələrinin inkişaf perspektivləri müəyyən edilmiş, onların bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətləri göstərilmişdir.

I FƏSİL

İNFRASTRUKTUR SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İstehsal infrastrukturunun mahiyyəti və istehsalın inkişafında rolu

İstehsal infrastrukturunu dedikdə, ayrı-ayrı istehsal sahələrinin səmərəli fəaliyyətinə xidmət edən, bu sahələrin xarici mühitini təşkil edən enerji-yanacaq, nəqliyyat, rabitə-informasiya, su təchizatı, kanalizasiya, anbar təsərrüatı, topdansatış ticarət və digər sahələrin məcmusundan ibarət vahid bir sistem başa düşülür. “İnfrastruktura” anlayışı latınca *infro* (alt, aşağı), *struktura* (quruluş, bünövrə) sözlərindən ibarət olmaqla alt quruluş mənasını daşıyır.

İnfrastrukturlar, o cümlədən istehsal infrastrukturalarının mahiyyəti haqqında iqtisadçıların fikirləri heç də birmənalı deyildir. Məhz buna görə də, müasir bazar iqtisadiyyatı sistemində, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdiyi, istehsal münasibətlərinin inkişaf etdiyi müasir şəraitdə yerinə yetirdiyi funksiyalar nəzərə alınmaqla, bir iqtisadi kateqoriya kimi, istehsal infrastrukturunun və xarakterik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilməlidir. İstehsal infrastrukturunun tədqiqində əsasən iki mühüm cəhət diqqət yetirilməlidir. Bunlardan birincisi, onun təkrar istehsal prosesində istehsalın inkişafına təsiri, ikincisi isə istehsal infrastrukturunun özünün inkişafı və təkmilləşdirilməsində dövlətin tənzimləyici rolunun yüksəldilməsi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, amerika iqtisadçısı Pol Samuelson qeyd edirdi ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiyaların əsas hissəsi xüsusi bölmənin müvəffəqiyyətli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.¹ D.Sözəldə və digərləri də bu mövqedən çıxış edərək qeyd edirlər ki, infrastruktura əmək bölgüsünün asanlaşması, texnologiyanın yayılması və yeni təşkilati metodların tətbiqi, və ya daha iri bazarlara daxil olmaq, yeni resurslar və aralıq məhsullar əldə etmək imkanı vermək kimi yollarla buraxılışın artımına təsir göstərir.²

¹ Самуэльсон П., Нордхаус В., Экономика. М., БИНОМ, 1997, 860 с.,

² Douglas Sutherland, Sonia Araujo, Balázs Égert, Tomasz Kozluk. Infrastructure investment: links to growth and the role of public policies. Economics Department Working Paper No. 686 ECO/WKP(2009)27.

Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən istehsal infrastrukturuna müxtəlif aspektdən yanaşılmış, onun mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri haqda çoxsaylı fikirlər formalaşmışdır. Müasir qərb iqtisadçılarından K.R.Makkonel və L. Bryu təyinatından asılı olmayaraq istehsal infrastrukturunun dövlət tərəfindən təşkili və tənzimlənməsi fikirlərini irəli sürmüşlər. Onlar göstərmişlər ki, iri kompleks layihələr tələb edən su təchizatı, yanacaq-enerji kompleksi, istehsalat tullantıları və yüklərin daşınması, konstruksiya işləri, bank xidmətləri və s. ağır əmək tutumlu sahələr olduğundan yalnız dövlət və ya ixtisaslaşmış firmalar tərəfindən yaradılmalıdır.³ Bəzi iqtisadçılar istehsal infrastrukturuna istehsalın və əhəlinin ehtiyac və tələbatını ödəyən xidmətlər göstərən sahələrin: yollar, anbarlar, nəqliyyat, kommunal, məişət xidməti və başqa sahələrin məcmusu kimi yanaşırlar. Bu qaydada yanaşma iqtisadi kateqoriya kimi istehsal infrastrukturunu müxtəlif aspektdən əks etdirdiyindən bir çoxları tərəfindən qəbul edilir. Bununla yanaşı, rus iqtisadçısı E.Vlasov infrastrukturun təyinatı istehsal üçün ümumi şəratin yaradılması və əsas istehsalın fəaliyyətinin təmin edilməsində görür.⁴ Professor T.Vəliyev infrastrukturuları istehsal, sosial, kommunal-məişət və bazar infrastrukturuları kimi təsnifləşdirmişdir.⁵ Bu infrastrukturlar özləri də birbaşa ikinci və bəzən üçüncü qruplara, komponentlərə ayrıldığından, bu qruplaşmanı infrastruktur sahəsində iri, böyük təsnifat adlandırmışdır. İstehsal infrastrukturunu isə ilk növbədə maddi istehsal sahələrinə və müvafiq qruplara bölmüşdür. Bilavasitə maddi istehsal sahələrini isə müasir bölgü ilə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir: sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, meşə təsərrüfatı, ovçuluq-balıqçılıq, istehsalata xidmət edən rabitə, yük nəqliyyatı, energetika təsərrüfatı, maddi-texniki təchizat, ticarət (istehsalın davamı ilə əlaqədar olaraq) və ictimai iaşə. Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatında infrastruktur bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif bazar subyektlərinin – istehsal, sosial, bazar, maliyyə-kredit, institusional, kommersiya, ekoloji və informasiya sistemlərinin ümumi şəraitini təmin edən sahələrin məcmusunu əhatə etməlidir. İstehsal amillərinin

³ Макконнел Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л. Экономика: Принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. Т.2, М.: ИНФРА-М, 2003.

⁴ Борисов Е.Ф. Основы экономики. Юрист, 2012.

⁵ Vəliyev T.S. İnfrastrukturlar: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti, Bakı, "Elm", 2000.

qarşılıqlı əlaqəsinə, istehsalın təbiət və xüsusiyyətlərinə, eləcə də müasir iqtisadi baxışlara əsaslanaraq istehsal infrastrukturuna isə aşağıdakı kimi yanaşmaq, fikrimizcə daha məqsədəuyğun olardı: İstehsal infrastrukturuna - istehsalın inkişafına xidmət edən, enerji-yanacaq, yük nəqliyyatı, rabitə-informasiya, su təchizatı və kanalizasiya kimi kompleks xarici mühit amilləri dəstidir.

Buradan aydın olur ki, istehsal infrastrukturunu ayrı-ayrı sahələrə xidmət göstərən özəklərin məcmusudur. O, bir sahəyə xidmət göstərməklə öz funksiyasını yerinə yetirir. İstehsal infrastrukturuna, əsasən, kollektiv istehlak xarakteri aid edilir. İstehsal və ya yardım etdiyi başqa sahəyə xidmət edən infrastruktur qurum həmin prosesə bilavasitə təsir göstərsə də, oradakı texnoloji və digər müvafiq prosesdən, adətən, kənardadır. Beləliklə, infrastruktur dedikdə, yerinə yetirdiyi funksiyalardan irəli gələn, mahiyyətinə uyğun olaraq iqtisadi sistemin əsası, onun daxili quruluşu başa düşülür. İstehsal infrastrukturunu özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə digər sosial-iqtisadi sahələrdən fərqlənir. Belə ki, onun başlıca xüsusiyyətlərindən biri fərdi yox, kollektiv və ictimai tələbatların ödənilməsinə xidmət etməsidir. O, əsasən xalq təsərrüfatının mühüm sahələri olan sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı kompleksini əhatə edir.

Nəzəri-iqtisadi baxımdan yanaşdıqda istehsal, sosial və bazar infrastrukturuları bir-birindən fərqlənilir. İstehsal infrastrukturuna ölkənin maddi istehsalı ilə bilavasitə əlaqədar olan sahələr: bütün nəqliyyat növləri və nəqliyyat təsərrüfatı (dəmiryol dayanacaqları, dəniz və çay limanları, anbarlar, neft və qaz kəmərlərinin fasiləsiz işini təmin edən obyektlər və s.), müxtəlif miqyaslı enerji sistemlərini əmələ gətirən elektrik xətləri, məlumatların verilməsi və işlənilməsinin qarşılıqlı təsir vasitələrinin məcmusu, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni təmin edən obyektlər və maddi nemətlər istehsalında bilavasitə istifadə edilməyən, lakin istehsalın normal davam etməsi üçün lazım olan sistemlər və qurğular, eləcə də mexaniki təchizat sistemi, rabitə, su təchizatı, mühəndis qurğuları, kanallar, avtomat idarəetmə sistemləri, limanlar, anbar təsərrüfatı və s. aid edilir. İstehsal infrastrukturunun qurğuları və obyektləri, xalq təsərrüfatında onların bolluğu bütövlükdə istehsalın səmərəliliyini müəyyənləşdirir. Sosial infrastruktur isə işçi qüvvəsinin təkrar isteh-

salına və ölkə əhalisinin həyat fəaliyyəti üçün normal şəraitin yaradılmasına xidmət edir. Buraya ticarət sahələri, məişət xidməti, ictimai iaşə, maarif, mədəniyyət, səhiyyə, kadr hazırlığı, istilik sistemləri, sərnişin nəqliyyatının və rabitənin (əhaliyə xidmət göstərməklə məşğul olan) bütün növləri, şəhər kommunikasiya qurğuları, mehmanxana təsərrüfatı, sosial təminat və qeyri-istehsal sahəsinin digər bölmələri daxildir. Bütün bunlarla yanaşı iqtisadi ədəbiyyatda bütövlükdə iqtisadiyyatın konkret sahələrini xarakterizə edən infrastruktur anlayışı da işlədilir. Bu baxımdan, məsələn, nəqliyyat sahəsinin infrastrukturuna – körpülər, kanallar, tunellər, yollar, gəmi tərsanələri və s.; səhiyyənin infrastrukturuna – xəstəxanalar, poliklinikalar, tibb diaqnostika mərkəzləri və s.; tədrisin infrastrukturuna – ali və orta ixtisas məktəbləri və s. aid edilir.

Bütövlükdə infrastrukturun məzmunu haqqında deyilənlər bazar iqtisadiyyatının müstəqil quruluşu kimi fəaliyyət göstərən bazar infrastrukturuna anlayışına da şamildir. Belə ki, infrastruktur iqtisadiyyatın ümumi quruluşunun bazar sistemində xidmət edən və onun fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradan tərkib hissəsi kimi başa düşülür. İnkişaf etmiş bazar sistemi çox mürəkkəb quruluşa malikdir. Müasir bazar münasibətləri şəraitində bazarın ən vacib strukturlarından biri onun obyektlərinin iqtisadi təyinatına görə bir-birindən fərqləndirilməsi nəticəsində yaranır və aşağıdakıları əhatə edir: istehlak şeyləri bazarı, əmək bazarı, elmi-texniki yeniliklər bazarı və s. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu bazarların hər birinin həm ayrılıqda normal fəaliyyəti, həm də onların səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi inkişaf etmiş bazar infrastrukturuna şəraitində mövcud olur onun vasitəsilə həyata keçirilir. Deməli, bazar infrastrukturuna bazarın müxtəlif formalarının fəaliyyəti üçün zəruri iqtisadi mühitin yaranmasına xidmət edir, nəticədə isə bütövlükdə bazar iqtisadi sisteminin normal fəaliyyəti təmin edilir. Bazar infrastrukturunun ən vacib tərkib hissələri kimi əmtəə, fond, valyuta və əmək birjaları, lizinq kompaniyaları, banklar, auksionlar, yarmarkalar və s. çıxış edirlər.

Bəzi istehsal infrastrukturuna sahələri maddi nemətlər istehsalında bilavasitə iştirak etməsə də iqtisadi mahiyyəti etibarilə cəmiyyətin istehsal sferasını tamamlamaqla onun iri sahə komplekslərinin inkişafına xidmət göstərirlər.

Mikro səviyyədə yanaşıldıqda qeyd etmək lazımdır ki, istehsal infrastrukturu firma və müəssisələrin xarici mühitini təşkil edir. İstehsal prosesinə təsirin xarakterinə görə xarici mühit amillərini aşağıdakı əsas dörd qrupda dəstləşdirmək olar:

1) İstehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edən amillər, buraya məhsullara münasibət, məlumatların toplanması, ötürülməsi, yığılması və işlənməsi, texnoloji və idarəetmə məsələləri ilə bağlı məsləhətləşmələr və s. daxildir.

2) İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalı amilləri: buraya fəhlə və qulluqçuların səhhətinin qorunması, onların ümumi təhsil və ixtisas hazırlığı, istirahətlərinin təşkili və s. məsələlər aiddir.

3) İctimai istehsalda makroiqtisadi göstəricilərin tarazlaşdırılması.

4) İqtisadi inkişafda ekoloji mühit amilləri.

Müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinə təsir edən xarici mühit amillərinin bu qaydada dəstləşdirilməsinə müvafiq olaraq, V.V.Vlasova görə, bizim də razılaşdığımız kimi, infrastrukturu dörd sahəyə bölmək olar:⁶

1. İstehsal infrastrukturu. Bu, müəssisədə proseslərin fasiləsizliyini təmin edən kompleks xarici mühit amilləri dəstindən ibarətdir. Buraya aşağıdakılar aiddir: yük nəqliyyatı, topdansatış ticarət, elektrik, qaz və su təchizatı, anbar təsərrüfatı, rabitə və məlumat xidməti. Eyni zamanda aşağıdakı işgüzar xidmət sahələri: reklam, marketinq xidməti, icarə və lizinq xidməti, məsləhət xidməti (investisiya siyasəti və idarəetmə ilə bağlı və s. məsləhətlər), injiniring (mühəndis-məsləhət və layihə xidmətləri sahəsi) və s. daxildir.

2. Sosial infrastruktur. Bu işçi qüvvələrinin təkrar istehsalı ilə bağlı olan kompleks sahələrdir. Buraya səhiyyə, maarif, mədəniyyət, incəsənət, pərakəndə ticarət, sənişin nəqliyyatı, mənzil-kommunal təsərrüfatı, xidmətlərin təşkili sahələri, ictimai iaşə sahələri, ev təsərrüfatı üzrə xidmətlər və s. aiddir.

3. İnstisional infrastruktur. Bu iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsini həyata keçirən, milli iqtisadiyyatın inkişaf etməsinə təkan verən kompleks iqtisadi sahələri əhatə edir. Buraya dövlətin iqtisadi tənzimləmə aparatı, maliyyə-kredit, vergi, gömrük və s. sahələr aiddir.

⁶ Власов В.В. Япония: производственная инфраструктура. М.: Наука, 1991.

4. Ekoloji infrastruktur. Bu ictimai istehsalın inkişafına xidmət edən və insanların iqtisadi fəaliyyəti zamanı ətraf mühitə dəyə biləcək zərərlərin qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərən mühəndis-texniki qurğulardan ibarət kompleks sahələrin məcmusudur. İnfrastrukturun bu növünə ətraf mühitin qorunmasına nəzarət edən hökumət və qeyri-hökumət orqanları, dəniz və çayların, meşə və dağların qorunması üzrə hökumət orqanlarının mühəndis qurğuları və s. aiddir.

İstehsal infrastrukturunun tikinti obyektləri də istehsal infrastrukturuna aid edilir. Belə ki, onlar xidmətlər yaratmır, lakin ayrı-ayrı mühəndis qurğuları lazım olan maddi ləvazimatlarla təchiz edir. Ona görə də, belə fəaliyyət növü istehsalın maddi təchizat sahəsini özündə birləşdirdiyindən istehsal infrastrukturuna aiddir. Fikrimizcə, elektrik enerjisi də istehsal infrastrukturuna aiddir. Çünki iqtisadiyyatın bu sahəsi xidmətlər göstərmək məqsədi ilə deyil, maddi nemətlərin istehsalına sərf olunur. Ölkədə elektrik enerjisi istehsalı artdıqca maddi nemətlərin artım dinamikası da inkişaf edir. Eyni zamanda elm də istehsal infrastrukturunun tərkib hissələrindən hesab edilməlidir. Çünki elmin köməyi ilə həqiqətən, istehsalın ayrı-ayrı sahələrini inkişaf etdirmək, yeni-yeni məhsulların istehsalına nail olmaq, istehsal texnologiyasını təkmilləşdirmək, nəticədə məhsuldarlığı artırmaq və iqtisadi effektivliyə nail olmaq mümkündür. Bununla belə ictimai istehsalın inkişafını təmin edən intellektual baza, məhz elmin köməyi ilə yaradılır ki, bu da öz növbəsində bütün iqtisadi sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün əsas hesab olunur. Həmçinin elmin yerinə yetirdiyi funksiyaları yalnız ictimai istehsalın xarici mühitinin yaradılması ilə məhdudlaşdırmaq olmaz, zənnimizcə, istehsal infrastrukturuna aid hesab etdiyimiz elm bütün iqtisadi sahələrin elmi şəkildə əlaqələndirilməsini, informasiya sistemləri ilə təchiz edilməsini, məsləhət və injiniring xidmətini əhatə edir. Göründüyü kimi, elm təkcə istehsal infrastrukturunun bir hissəsi deyil, ümumiyyətlə bütün iqtisadi sahələrin əsas tərkib hissəsidir.

Bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən istehsal infrastrukturuna aid olan sahələr təkcə istehsala deyil, eyni zamanda əhaliyə də xidmət edir. Belə ki, nəqliyyat, rabitə, elektroenergetika, qaz və su təchizatı, informasiya xidməti və s. sahələr istehsala xidmət etdiyi kimi, əhalinin də tələbatının

ödənilməsinə təmin edir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, əhali bu fəaliyyət sahələrinin əsas obyektini hesab edilməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına əsaslı təsir göstərə bilən istehsal infrastrukturunun hansı fərqləndirici əlamətlərlə xarakterizə olunduğunu aydınlaşdırmağa çalışaq. Tədqiqatlardan görünür ki, istehsal infrastrukturunun başlıca xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən M.P.Komorov onu müxtəlif əlamətlər üzrə aşağıdakı kimi təsnifləşdirməyə cəhd etmişdir: 1) İnsanların fəaliyyət sferası üzrə; 2) Fəaliyyətin sahələri (funksiyaları) üzrə; 3) Tətbiqi miqyasına görə; 4) Ətrafda formalaşma xüsusiyyətlərinə görə.

Fikrimizcə, infrastrukturalar daha geniş mənada insanların həyat fəaliyyətləri boyunca onları əhatə edən bütün sahə və sferalarda fəaliyyət göstərirlər. İstehsal infrastrukturunu isə öz növbəsində istehlak şeyləri istehsal edən sahələrin və istehsalı yaradan şeyləri istehsal edən sahələrin infrastrukturlarına bölünməlidir. O, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində əmtəə ehtiyatlarının hərəkətini təmin edən maddi-texniki sistemlərin məcmusu kimi başa düşülməlidir. Əmtəə ehtiyatlarının təsnifləşdirilməsinə müvafiq olaraq istehsal infrastrukturunun funksiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmalıdır: istehsal prosesinin maddi vəsaitlərlə, təbii ehtiyatlar, enerji, hazır məhsullar; istehsalın işçi qüvvəsi və ya əmək ehtiyatları ilə, istehsalın maliyyə vəsaitləri və informasiya ilə təmin olunması. Beləliklə, xidmət etdiyi sahələrdən asılı olaraq yerinə yetirdiyi funksiyalara görə istehsal infrastrukturunu xarici, daxili və qarışıq formada çıxış edirlər. Bu funksiyalar özlüyündə istehsal prosesini həyata keçirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstehsal infrastrukturunu müxtəlif əlamətlər üzrə də təsnifləşdirmək olar. Belə ki, istehsal mühiti üzrə o, aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: 1) Müəssisənin istehsal infrastrukturunu; 2) Regionların istehsal infrastrukturunu; 3) Dövlətin istehsal infrastrukturunu; 4) Əməkdaşlıq edən dövlətlərin istehsal infrastrukturunu; 5) Beynəlxalq istehsal infrastrukturunu.

Sahə prinsipləri üzrə isə istehsal infrastrukturalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: ayrı-ayrı istehsal sahələrinin istehsal infrastrukturunu; müəssisə və təşkilatların istehsal infrastrukturunu; sahələrin istehsal infrastrukturunu. Eyni zamanda istehsalın

yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq istehsal infrastrukturunu təsnifləşdirilə bilər. Bu cür təsnifləşdirməni istehsal infrastrukturunun ünsürlərinin sahə tərkibi adlandırır, onlara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) Nəqliyyat (nəqliyyat kommunikasiya); 2) Enerji təsərrüfatı (enerji-yanacaq); 3) Rabitə (informasiya-kommunikasiya); 4) Su təchizatı; 5) Kanalizasiya; 6) Anbar təsərrüfatı; 7) Topdansatış ticarət; 8) Elm. İstehsal infrastrukturunun belə təsnifləşdirilməsi ictimai həyatın inkişafı və idarə olunmasına sistemli iqtisadi yanaşma metodlarının tətbiq edilməsinə və ayrı-ayrı istehsal infrastrukturunu sahələrinin inkişaf etdirilməsinə kömək edə bilər.

İstehsalın yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq istehsal infrastrukturunu təsnifləşdirilə bilər. Bu cür təsnifləşdirməni istehsal infrastrukturunun ünsürlərinin sahə tərkibi adlandırır, onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Nəqliyyat (nəqliyyat kommunikasiya);
2. Enerji təsərrüfatı (enerji-yanacaq);
3. Rabitə (informasiya-kommunikasiya);
4. Su təchizatı;
5. Kanalizasiya;
6. Anbar təsərrüfatı;
7. Topdansatış ticarət;
8. Elm.

İstehsal infrastrukturunun təsnifləşdirilməsi ictimai həyatın inkişafı və idarə olunmasına sistemli iqtisadi yanaşma metodlarının tətbiq edilməsinə və ayrı-ayrı istehsal infrastrukturunu sahələrinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

İstehsal infrastrukturunu üç böyük qrupda da birləşdirmək olar: sahələrarası, sahə daxili və istehsal daxili. Sahələrarası dedikdə rabitə, nəqliyyat, su, qaz, istilik, elektrik təchizatı; sahə daxili dedikdə meliorasiya, aqrokimya və s.; istehsal daxili dedikdə isə, bir sahəyə xidmət göstərən istehsal infrastrukturları başa düşülür. Əsas istehsal sahələrinin xüsusiyyətlərinə görə istehsal infrastrukturları sənaye, kənd təsərrüfatı və tikinti sahələrində maddi istehsalın müxtəlif mərhələlərinə xidmət göstərən sahələrə bölünür. Buraya xammal və hazır məhsulun daşınmasına xidmət edən nəqliyyat, məhsulların saxlanılmasını təmin edən anbarlar, bina və

qurğular, rabitənin istehsala xidmət edən sahələri aid edilir. İdarəetmə üsuluna görə təsnifləşdirdikdə isə, istehsal infrastrukturları hər bir iqtisadi sistemin xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq idarə olunduğuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, əvvəllər inzibati-amirlik idarəetmə üsuluna uyğun olaraq istehsal infrastrukturları dövlət inhisarında idisə, hazırda idarəetmənin bazar formasına uyğun olaraq idarəetmə üsulu tətbiq olunur.

İstehsal infrastrukturlarının maddi istehsal sahələrinə və müvafiq yarım-qruplara bölgüsünü nəzərdə tutaraq onlar maddi istehsal sahələrinə sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, meşə təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq, istehsala xidmət edən rabitə, yük nəqliyyatı, energetika təsərrüfatı, maddi-texniki təchizat, ticarət və ictimai iaşəni aid edirlər. Onların fikrincə, sosial və kommunal-məişət infrastrukturlarına təhsil, səhiyyə, sosial-təminat müəssisələri, elm sahəsi, kommunal, mənzil-məişət təsərrüfatı, şəxsi istehlaka xidmət edən təmir emalatxanaları, sosial-mədəni təyinatlı müəssisələr, incəsənət, ticarət və ictimai iaşə, kurort təsərrüfatı, əhaliyə xidmət edən sahələr, o cümlədən kommunikasiya sistemi, ictimai nəqliyyat, ictimai rabitə, maliyyə-kredit təsərrüfatı hissəsi, dini qurumlar, bədən tərbiyəsi və idman təşkilatları, stadionlar daxil edilməlidir.

İstehsalın planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması zamanı istehsal infrastrukturunu mövcud vəziyyətdən asılı olaraq formalaşan, tərəqqi edən və tənəzzül edən istehsal infrastrukturlarına bölmək olar. Azərbaycanın istehsal infrastrukturunu bu baxımdan formalaşan və tərəqqi edən infrastrukturlara aid edilir. Məlum olduğu kimi, təbii resursların, xarici investisiyaların və ölkədə gedən demografik proseslərin təsiri ilə artıq istehsal infrastrukturunun formalaşması və inkişafı prosesləri başlamışdır. Lakin maşınlı texnikanın azlığı, enerji qıtlığı və maliyyə vəsaitinin çatışmaması nəticəsində ölkənin kənd təsərrüfatında mövcud olan istehsal infrastrukturunu kompleksi tənəzzülə doğru meyl etməkdədir. Azərbaycan Respublikası prezidentinin müvafiq fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008)”nda bu sahədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlər kənd təsərrüfatının, eləcə də onun istehsal infrastrukturunun inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Əsas istehsal sahələrinin istehsal infrastrukturunu ilə təmin olunması səviyyəsini müəyyən etmək üçün zaman amilinə görə istehsal infrastrukturunu aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: irəli getmiş, gecikmiş və müasir istehsal infrastrukturunu. Ölkənin neft sənayesinə xidmət edən istehsal infrastrukturunu xarici investisiyanın və mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi hesabına nisbətən irəli getmiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını həyata keçirən aqrar sənaye sahələrində mövcud olan istehsal infrastrukturunu maliyyə mənbələrinin çatışmaması hesabına gecikmiş, rabitənin inkişafına xidmət edən istehsal infrastrukturunu isə müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi nəticəsində yeniləşdirildiyindən müasir istehsal infrastrukturuna aid etmək olar.

İstehsal infrastrukturunu üç böyük qrupda da birləşdirmək olar: sahələrarası, sahədaxili və istehsaldaxili. Sahələrarası dedikdə rabitə, nəqliyyat, su, qaz, istilik, elektrik təchizatı; sahədaxili dedikdə meliorasiya, aqrokimya və s.; istehsaldaxili dedikdə isə bir sahəyə xidmət göstərən istehsal infrastrukturları başa düşülür. Əsas istehsal sahələrinin xüsusiyyətlərinə görə istehsal infrastrukturları sənaye, kənd təsərrüfatı və tikinti sahələrində maddi istehsalın müxtəlif mərhələlərinə xidmət göstərən sahələrə bölünür. Buraya xammal və hazır məhsulun daşınmasına xidmət edən nəqliyyat, məhsulların saxlanılmasını təmin edən anbarlar, bina və qurğular, rabitənin istehsala xidmət edən sahələri aid edilir. İdarəetmə üsuluna görə təsnifləşdirdikdə isə istehsal infrastrukturları hər bir iqtisadi sistemin xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq idarə olunduğuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, əvvəllər inzibati amirlik idarəetmə üsuluna uyğun olaraq istehsal infrastrukturları dövlət inhisarında idisə, hazırda idarəetmənin bazar formasına uyğun olaraq idarəetmə üsulu tətbiq olunur.

İstehsal infrastrukturunu aidiyyətinə görə xidmət etdiyi sahəyə uyğun olaraq magistral, rayon və lokal infrastrukturlara aid etmək olar. Magistral infrastrukturlara respublika əhəmiyyətli istehsal infrastrukturunu, məsələn, dəmir yolu, su, avtomobil və hava yolu və s. hansı ərazidən keçməsindən asılı olmayaraq respublika əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirdiyindən magistral istehsal infrastrukturuna aid etmək olar. Bir inzibati rayon ərazisində yerləşən istehsal sahələrinə xidmət edən istehsal infrastrukturunu rayon istehsal infrastrukturuna, yalnız bir istehsal sahəsinə aid olan istehsal infrastrukturunu isə lokal infraqurktura aid etmək olar. Məsələn, istehsalın

səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə yaradılan əlavə bina, anbar, elevator qurğular, hazır məhsulun daşınmasına xidmət edən yük nəqliyyatı vasitələri, istehsala aid olan su təmizləyici qurğular və s. lokal istehsal infrastrukturlarına aid edilir.

Tələb və təklifin miqyasına görə, istehsal infrastrukturunu yerli, regionlararası və geniş əhatəli olmaqla üç böyük qrupa bölmək olar. Hər hansı bir iqtisadi rayon ərazisində formalaşan istehsal sahəsinin tələbatına müvafiq olaraq ona xidmət edən istehsal infrastrukturunu sahəsi yerli tələbatı ödədiyindən yerli, bir-birinə yaxın ərazilərdə yerləşən iki və daha artıq iqtisadi rayonlarda mövcud olan oxşar istehsal sahələrini əlaqələndirən və onların fəaliyyətinə xidmət edən istehsal infrastrukturları regionlararası istehsal infrastrukturları, ölkə ərazisindəki iqtisadi rayonlarda fəaliyyət göstərən istehsal sahələrini əhatə edən istehsal infrastrukturunu sahələri isə geniş əhatəli istehsal infrastrukturunu adlandırılı bilər.

1.2. İstehsala xidmətin forma və növləri

İnfrastrukturun əsas cəhətlərindən biri onun fərdi yox, kollektiv və ictimai tələbin ödənilməsinə xidmət etməkdədir. Bundan əvvəl, iqtisadiyyatın infrastrukturunu həm də ictimai təkrar istehsalın bütün fazaları, istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak arasında qarşılıqlı əlaqənin formalaşmasına yönəlmişdir.

İnfrastruktur konkret olaraq iqtisadiyyatın normal funksional şəraitini, əmtəə dövriyyəsinə, insanların həyat fəaliyyətini təmin edən sahələr kompleksi kimi çıxış edir. Buraya yollar, nəqliyyat, rabitə, terminallar, enerji və su təchizatı, elm, təhsil, səhiyyə və digər bu kimi xidmət sahələri aiddir.

İstehsal xidmətləri dəyərə malikdir. Belə ki, onların reallaşması üçün resurslar və əsas istehsalı təmin edən istehsal dəyəri tələb olunur. İnfrastruktur xidməti üçün istifadə olunan bu resurslar məhdud həcmdədir. İstehsal infrastrukturunun xərclərin formalaşmasında əsas istehsal məhsulunun faydalılığında iştirak edir. İstehsal xidməti əsas istehsalın tələblərinin ödənilməsi xidmətə tələbi formalaşdırır.

Bazar iqtisadiyyatında infrastruktura iqtisadi subyektlərin müxtəlif bazarlarda fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq məqsədi daşıyan qarşılıqlı əlaqəli institutların

altsistemini əks etdirir. Bu altsistemə istehsal, maliyyə-kredit, institsional, kommersiya, sosial, ekoloji və informasiya infrastrukturu daxildir.

Xidmət sahəsi məhsulun istehlakçıya çatdırılmasına, istehsalın tədavül dairəsində başa çatdırılmasına, əhəlinin sağlamlığının qorunmasına, cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi olan insanın ümumi təhsil və mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın inkişafı və təkmilləşdirilməsi prosesinə xidmət edir.

Xidmət sahəsinin müstəqil sahə kimi formalaşması, məhsuldar qüvvələrin inkişafının və əmək bölgüsünün dərinləşməsinin nəticəsidir. Belə ki, istehsalın daxilində ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi əmək məhsuldarlığının o dərəcədə yüksəldilməsinə səbəb oldu ki, bu da müəyyən sahələrin istehsala, əhaliyə və cəmiyyətə xidmət etmək funksiyasını yerinə yetirməyə şərait yaratdı.

Xidmət sahəsi iqtisadi artımın təmin edilməsi və ümumi milli məhsulun yaradılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, xidmət sahəsi yeni məhsulların yaradılması və ya onların keçmiş istehlak dəyərlərinin bərpa edilməsində (təmir, bərpa və s.) yaxından iştirak edir.

Xidmət sahəsini bütövlükdə üç iri sahəyə bölmək olar:

- istehsala xidmət sahəsi və ya istehsal infrastrukturu;
- əhaliyə xidmət sahəsi və ya mədəni-məişət infrastrukturu;
- cəmiyyətə xidmət sahəsi və ya intitutsional infrastruktura.

İstehsal infrastrukturunun iqtisadiyyatın sərbəst sferası kimi formalaşmasının səbəbi ictimai əmək bölgüsüdür. İstehsal infrastrukturunun yaranması ilk növbədə əmək prosesinin əsas və köməkçi hərəkətlərə bölünməsi əsasında baş vermişdir. Bu proses müəssisə daxilində baş verir. İxtisaslaşma və koperasiyanın inkişafı nəticəsində köməkçi funksiyaların təmərküzləşdiyi müəssisələrin əmələ gəlməsi istehsala xidmət sahələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, xarici və daxili istehsal infrastrukturu yaranmışdır. Birinci müstəqil ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdən, ikinci isə müəssisə daxilində köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatlardan ibarətdir.

İstehsala xidmət sahələri (istehsal infrastrukturu) köməkçi xarakter daşıyan maddi və qeyri-maddi istehsal təyinatlı xidmətlər göstərirlər.

İstehsala xidmət sahələri sistemi təsərrüfat subyektinin xarici mühti ilə əlaqədardır.

İstehsala xidmət subyektlərinə maddi-texniki təchizat və istehsal-texniki xidmət göstərən subyektlərlə yanaşı reklam, inciniring, marketing xidmətlərinin göstərilməsilə, idarəetmə məsələləri üzrə məsləhətlərin verilməsilə, informasiya xidmətilə məşğul olan müəssisələri aid edilir. Əvvəla, xidmət sahəsinin ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolu özünü ilk növbədə, iş qüvvəsinin təkrar istehsal prosesində iştirakı ilə büruzə verir.

İkincisi, xidmət sahəsi iş vaxtından səmərəli istifadə əsasında səmərəsiz iş vaxtı itkisinin azaldılması və əmək resurslarından istifadənin sabitləşməsinə şərait yaradır.

Üçüncüsü, xidmət sahəsinin inkişafı işçilərin təhsil və mədəni-texniki səviyyələrinin yüksəldilməsi, işdə sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşması, asudə vaxtdan səmərəli istifadə üçün əlverişli şərait yaratmaqla əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur.

Xidmət sahəsinin ayrı-ayrı sahələrinin ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İctimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət sahəsinin təsiri:

a) Təqvim vaxtından səmərəli istifadə və xəstəliklərin azaldılması (bu işdə səhiyyə, bədən tərbiyəsi, idman, ictimai iaşə, mənzil-məişət, kommunal, istirahətin düzgün təşkili mühüm rol oynayır);

b) Əmək resurslarından səmərəli istifadə.

2. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi:

a) İşçilərin təhsil və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi;

b) İstehsalatda sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması (iş yerlərində ictimai iaşə, kommunal-məişət, tibb, satış, mədəni-maarif xidmətinin düzgün təşkili);

c) İşdən kənar vaxtdan səmərəli istifadə (işdən kənar vaxtdan səmərəli istifadə, ev işlərinə vaxt sərfinin azaldılması, ticarət, ictimai iaşə, nəqliyyat, məişət, mənzil-kommunal xidmətlərinin yaxşı təşkil edilməsi);

ç) Asudə vaxtdan səmərəli istifadə (bədən tərbiyəsi, idman, turizm, təhsil, mədəniyyət və incəsənətin yaxşı təşkili).

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xidmət sahəsinin düzgün təşkil edilməsi, işçilərin mədəni-texniki səviyyələrinin yüksəldilməsi, işdən kənar vaxtdan səmərəli istifadə üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı ictimai əmək məhsuldarlığının artması və son nəticədə iqtisadi artımın təmin edilməsinə xidmət etmiş olur.

Sənaye müəssisələrində ən az xərclə daha çox və yüksək keyfiyyətli məhsul hazırlanması təkcə texnoloji əməliyyatların səmərəli təşkil edilməsi və istehsal əsas fondlarının təkmilləşdirilməsi nəticəsində əldə edilmir. Yüksək keyfiyyətli məhsul buraxılışında, onun maya dəyərinin aşağı salınmasında, deməli, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində maşın və avadanlıqların işə daim saz vəziyyətdə hazır olması, əsas sex və istehsal sahələrinin xammal və materiallarla, yanacaq və enerji ilə, alət və tərtibatlarla təmin olunması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə öz növbəsində istehsala texniki xidmətin təşkil olunmasından bilavasitə asılıdır.

İstehsala texniki xidmətin təşkili aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

a) istehsala texniki xidmət məqsədəuyğun xarakter daşmalıdır, yəni əsas sex və istehsal sahələri ilə köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatlar arasında optimal mütnasiblik yaradılmalıdır;

b) istehsala texniki xidmət xəbərdaredici rol oynamalıdır, yəni xidmətlər profilaktik xarakter daşmalı və əvvəlcədən tərtib edilmiş plan-qrafiklər əsasında həyata keçirilməlidir;

c) istehsala texniki xidmət mütərəqqi norma və normativlərə əsaslanmalıdır, yəni xidmət norma və normativləri elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini və qabaqcıl istehsalat təcrübəsini özündə əks etdirməlidir;

q) istehsala texniki xidmət kompleks xarakter daşmalıdır, yəni müəssisənin bütün sex və istehsal sahələri eyni qaydada maddi-enerji ehtiyatları ilə, müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə, maşın və avadanlıqlarla təchiz olunmalıdır;

d) nəhayət, texniki xidmət işləri ixtisaslaşdırılmalıdır (əgər buna ehtiyac və şərait varsa). Bu istehsala texniki xidmət sahəsində səmərəli iş üsullarının tətbiqinə imkan verir və beləliklə də texniki xidmətin yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirilməsinə şərait yaradar.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində milli iqtisadiyyatın normal inkişafı, bilavasitə xidmətlər bazarı və onun infrastrukturunun formalaşması ilə sıx surətdə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xidmətlər bazarının normal fəaliyyəti, həm də səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi yalnız inkişaf etmiş bazar infrastrukturunu şəraitində mövcud olur və onun vasitəsi ilə həyata keçir. Bazar infrastrukturuna əmtəə, fond və əmək birjaları, auksionlar, yarmarkalar və s. daxildir.

Xidmət sahəsinin infrastrukturunu dedikdə, iqtisadiyyatın ümumi quruluşunun bazara xidmət edən elə bir köməkçi tərkib hissələri (müəssisə, firma, şirkət) başa düşülür ki, onların köməyi ilə iqtisadi fəaliyyət təmin edilir.

İşsizliyin ləğv edilməsində əmək birjalarının əhəmiyyəti böyükdür. Əmək birjaları əhaliyə əsasən aşağıdakı pulsuz xidmətləri göstərir:

- iş qüvvəsinə olan tələb və təklif barədə məlumat verir;
- işçilərin ixtisasını dəyişdirməsinə kömək edir;
- vətəndaşlara peşə seçməkdə, ixtisaslarını dəyişməkdə və yenidən peşə qazanmaqda köməklik edir;
- işsizlərin uçota alınması və onlara işsizliyə görə müavinət verilməsini təşkil edir və s.

Xidmət sahəsinin inkişafı ictimai istehsalın yerləşdirilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə daha çox təsir göstərir. Müasir istehsal məhsuldar qüvvənin əsas elementi olan insan amilinə, xüsusi olaraq onun keyfiyyət xarakteristikası qarşısında eyni tələblər qoyur. Belə ki, işçilərin ixtisasının, peşə hazırlığının, əmək və məişət şəraitinin, istirahətinin, bütün maddi və sosial tələbatlarının tam ödənilməsi məsələsi ön plana keçir. Buna isə yalnız xidmət sahəsinin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi hesabına nail olmaq olar.

İstehsal infrastrukturuna sistemli yanaşma əmtəə istehsalçılarının və onlara xidmət göstəri birləşdirən bir sıra elementləri – məhsul reallaşması, maddi-texniki təhcizəti, istehsal-texniki xidmət, maliyyə-kredit təminatı əhatə edir. Sənaye və kənd təsərrüfatı ənənəvi olaraq istehsal infrastrukturunun əsas istehlakçıları kimi çıxış edir.

İstehsal infrastrukturunun əsas istehsal agentləri müəyyən subyektlərin formalaşmasında xərclərin azaldılmasına, səmərəliliyin yüksəldilməsinə və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin artırılmasında başlıca yer tutur. Burada istehsal infrastrukturalarının əsas meyarları kimi aşağıdakıların qəbul olunması məqsədəuyğun hesab edilir.

- əsas istehsal prosesinə birbaşa və dolayısı münasibət;

- müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar istehsal xərclərinin ölçülə bilən olması.

İqtisadi nəzəriyyədə infrastruktur bir çox xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirilir. Bu təsnifat sistemində infrastrukturun funksional təyinatı daha çox maraq doğurur. Bu baxımdan infrastruktur – istehsal, sosial və təsisat infrastrukturunu qruplarına bölünür. İstehsal infrastrukturunun əsas funksional təyinatı ictimai istehsalın fasiləsizliyini təmin etməkdir. Sosial infrastruktur özündə istehsal və qeyri-istehsal sferalarının bir sıra sahələrini cəmləşdirməklə, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını, şəxsiyyətin inkişafını, əhalinin ictimai fəallığını təmin edir. Təsisat infrastrukturunun əsas funksional təyinatı elmi, idarəetmə, hüquq və məsləhət xarakterli xidmətlər göstərməklə, ictimai həyatın və istehsalın normal fəaliyyətinə və səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaratmaqdır. Təsisat infrastrukturuna daxil olan sahələrdən biri də bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edən auditidir.

İnfrastrukturların formalaşması xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: burada maddi nemətlər istehsal olunmasa da, ən əsas və başlıca cəhət kimi başqa sahələrə xidmət göstərmək funksiyası yerinə yetirilir; burada maddi nemətlər istehsal olunmadığına görə əməyin ictimai təşkilində ixtisaslaşma predmet, yarım detal və texnoloji, yaxud pilləli formalarda deyil, spesifik formalarda baş verir; elmi-texniki tərəqqinin, sosial amillərin təsiri nəticəsində əmək bölgüsü dərinləşdikcə yeni xidmət növlərinin yaranması, yeniləşməsi prosesi baş verir; iqtisadi tərəqqi və kooperasiyanın, integrasiyasının inkişafı infrastrukturların dar və geniş ixtisaslaşmasına, profil istiqamətlərinin artmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, infrastruktur qurumların fəaliyyəti, iqtisadi sistemin mahiyyətindən asılı olmayaraq obyektiv zərurətdən doğur və cəmiyyətin ümumi tərəqqisində, sosial-iqtisadi proseslərin dinamik inkişafında mühüm rol oynayır.

Lakin sosialist təsərrüfatı sistemində infrastruktur qurumlar, əsasən, dövlət mülkiyyəti çərçivəsində idilərsə, bazar sistemi ölkələrində bu qurumlar müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı, müxtəlif çeşidli xüsusi mülkiyyət formaları (səhmdar cəmiyyəti, bələdiyyə) böyük üstünlük təşkil edir. Bu isə, xeyli dərəcədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Konkret mülkiyyət forması daxilində fəaliyyət göstərən infrastruktur obyektlər mövcud sistemin sosial-iqtisadi münasibətlər kompleksinə qoşulmaqla bu kompleksdə öz mövqelərini müəyyənləşdirirlər. Zaman keçdikcə bütövlükdə mövcud iqtisadi sistemdə öz yerini daha da möhkəmləndirən infrastruktur, nəinki xidmət göstərdikləri sahələrin normal fəaliyyətini təmin edirlər, hətta onlarsız təkrar istehsal prosesi çox səmərəsiz və müəyyən qurumların fəaliyyət göstərməsi mümkünsüz olur.

İnfrastrukturların ən mühüm əlamətlərindən biri də onların fəaliyyətinin funksional xarakterə malik olmasındadır. İnfrastrukturların funksional fəaliyyətinin əhatə dairəsi geniş və çoxşaxəli olmaqla yanaşı, həm də dinamikdir. Bundan başqa, əgər infrastrukturların fəaliyyətində effektiv nəticələr müşahidə olunmur-sa, onda bunu cəmiyyətin tərəqqisi üçün xarakterik hesab etmək olmaz. Belə ki, sivilizasiyanın müxtəlif pillələrində infrastrukturların fəaliyyəti nəticə etibarilə faydalılığın, səmərəliliyin, sosial-iqtisadi dəyərliliyin artmasına və bütövlükdə sivilizasiyanın tərəqqisinə gətirib çıxarmalıdır. Deməli, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə daim uyğunlaşmaq və mütərəqqilik meyli infrastrukturların funksional fəaliyyətinin mühüm cəhətlərindən biridir.

1.3. İnfrastruktur sahələrinin inkişafına təsir göstərən amillər

İstehsalın fasiləsiz işini təmin etmək üçün istehsal infrastrukturunun bütün sahələri normal fəaliyyət göstərməlidir. Sosial iqtisadi həyatda infrastrukturun lazımı səviyyədə inkişaf etməməsi onun xidmət göstərdiyi əsas istehsal sahəsinin geridə qalmasına səbəb ola bilər. İnfrastrukturun normal fəaliyyəti bir tərəfdən məhsuldar qüvvələrin inkişafına, digər tərəfdən ümumi daxili məhsulun çoxalmasına, təkrar istehsalın genişlənməsinə təkan verən əsas amillərdən biridir. Məhz bu səbəbdən

də, istehsal infrastrukturunun normal və ahəngdar fəaliyyətini təmin etmək lazımdır. Normal və inkişaf etmiş istehsal infrastrukturunu sahələrinin yaradılması vacib və əhəmiyyətliyədir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafına nail olmaq üçün bütün infrastruktur sahələri ilə birlikdə istehsal infrastrukturunun da inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. İnfrastruktur haqda danışarkən qeyd etmək olar ki, hər bir infrastruktur sahəsinin özünəməxsus tərkib elementləri vardır. Bu elementlər məxsus olduğu infrastrukturun mahiyyətinin daha da açılmasına imkan verir. Bu baxımdan istehsal infrastrukturunun tərkibinə topdansaş ticarət, istehsal infrastrukturuna xidmət edən tikinti obyektləri, elm və elektrik enerjisi istehsalı sahələri də aid edilir. Topdansaş ticarət istehsal prosesində yaranmış son məhsulun dəyərini formalaşdırır. Təkrar istehsalın son fazasını tamamlamaqla istehsal üçün şərait yaradır. Belə ki, əldə olunmuş dəyərdən xammal və material alınması, işçi qüvvəsinin saxlanması, kommunal, elektrik enerjisi və digər istehsal xərclərinin ödənilməsi üçün istifadə olunur ki, bunlarsız istehsalı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Lakin pərakəndə ticarət topdansaş ticarətin davamı olsa da istehsala xidmət etmir. O, istehlakçıların bu və ya digər formada tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Məhz ona görə də, pərakəndəsəş ticarət sosial infrastruktura, topdansaş ticarət isə istehsal infrastrukturuna aid edilir.

İnfrastruktur haqda heç də təsadüf nəticəsində, kortəbii sürətdə meydana gəlməmiş, cəmiyyətin artan tələbatına uyğun olaraq obyektiv şəkildə təşəkkül tapmışdır. Tarixən ictimai inkişaf formasıyaları bir-birini əvəz etdiyi kimi, infrastruktur da sadədən mürəkkəbə doğru artmış, struktur tərkibi tədricən dəyişmiş və daha zəngin olmuşdur. İqtisadi tərəqqinin yüksək səviyyəsinin əldə edildiyi şəraitdə belə, infrastruktur özünəməxsus spesifikasiyi ilə daim təkmilləşməkdə davam edir.

Tələbatın artmasına müxtəlif amillər təsir edir: sivilizasiyanın səviyyəsi, elmin və texnikanın inkişafı; ailə gəlirinin, sahibkarlıq meyllərinin artması və dövlətin qarşısında duran yeni-yeni vəzifələrin artması. Məsələn, bir neçə il bundan əvvəl şəxsi kompüterlər haqqında, elektron saatlar, videomaqnitofon və s. haqqında belə düşünülürdü. İndi bunlara çox böyük tələbat var. Deməli, ehti-yac tükənməz, tələbat isə saysızdır. Lakin çox təəssüf ki, qarşıda duran tələbləri

ödəmək üçün lazım olan istehsal resursları (torpaq və ya xammal, materiallar, kapital, əmək və sahibkarlıq qabiliyyəti) məhduddur. Yəqin ki, tələbatın durmadan artdığı və iqtisadi resursların məhdudluğu və onların getdikcə tükənmələri şəraitində iqtisadiyyatın qarşısında nə kimi çətin vəzifələr durur.

İnfrastruktur sosial-iqtisadi tələbatın artması prosesilə bağlı olub, daim mənafeələr problemi ilə üzləşir. Odur ki, mənafeələrə tələbatın konkret bir təzahur forması kimi yanaşılmalı, müəyyən təsnifatla xarakterizə olunmalıdır. Sosial-iqtisadi tələbatların artmasına uyğun olaraq mənafeələrin fərdi, kollektiv, ümumi və xüsusi kimi qruplarda təsnifləşdirilməsi vacibdir. Mənafe qrupları arasında üzvi vəhdət prinsipi və daxili əlaqələrin daimiliyi, sürəkliliyi prinsipi mövcuddur.

İstehsala xidmət göstərən müəssisələrin əsas istehsalın tələbatını ödəmək qabiliyyəti istehsala xidmətə olan tələbi müəyyən edir. İstehsala xidmətlərə tələb 1) maddi istehsal sahələrinin gəlirlərinin səviyyəsindən; 2) istifadə olunan istehsal xidmətlərinin qarşılıqlı əvəz olunmasında; 3) maddi nemətlər istehsal edən müəssisələrin sayından; 4) innovasiyanın tətbiqindən asılıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyəti təkcə maddi istehsal sahələrinin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil, həm də onların köməkçi istehsallara olan tələbatının ödənilməsindən asılıdır. Göründüyü kimi, istehsala xidmət sahələrinin inkişafı ölkədə maddi istehsal sahələrinin inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xüsusi olaraq böhran, büdcə kəsri, istehlak bazarında tarazlığın pozulduğu dövrdə pullu xidmətlər bazarının əsaslı şəkildə yenidən qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, xalqın maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsində xidmət sahəsinin rolu daha da artır.

İstehsala xidmət sahəsi bilavasitə ictimai istehsalın səmərəliliyinin artması, iş vaxtı itkisinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının artması ilə sıx surətdə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, infrastruktur qurumların fəaliyyəti, iqtisadi sistemin mahiyyətindən asılı olmayaraq obyektiv zərurətdən doğur və cəmiyyətin ümumi tərəqqisində, sosial-iqtisadi proseslərin dinamik inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin sosialist təsərrüfatı sistemində infrastruktur qurumları, əsasən, dövlət mülkiyyəti

çərçivəsində idilərsə, bazar sistemi ölkələrində bu qurumlar müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı, müxtəlif çeşidli xüsusi mülkiyyət formaları (səhmdar cəmiyyəti, bələdiyyə) böyük üstünlük təşkil edir. Bu isə, xeyli dərəcədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Konkret mülkiyyət forması daxilində fəaliyyət göstərən infrastruktur obyektlər mövcud sistemin sosial-iqtisadi münasibətlər kompleksinə qoşulmaqla bu kompleksdə öz mövqelərini müəyyənləşdirirlər. Zaman keçdikcə bütövlükdə mövcud iqtisadi sistemdə öz yerini daha da möhkəmləndirən infrastruktur, nəinki xidmət göstərdikləri sahələrin normal fəaliyyətini təmin edirlər, hətta onlarsız təkrar istehsal prosesi çox səmərəsiz və müəyyən qurumların fəaliyyət göstərməsi mümkünsüz olur.

İnfrastrukturların ən mühüm əlamətlərindən biri də onların fəaliyyətinin funksional xarakterə malik olmasındadır. İnfrastrukturların funksional fəaliyyətinin əhatə dairəsi geniş və çoxşaxəli olmaqla yanaşı, həm də dinamikdir. Bundan başqa, əgər infrastrukturların fəaliyyətində effektiv nəticələr müşahidə olunmursa, onda bunu cəmiyyətin tərəqqisi üçün xarakterik hesab etmək olmaz. Belə ki, sivilizasiyanın müxtəlif pillələrində infrastrukturların fəaliyyəti nəticə etibarilə faydalılığın, səmərəliliyin, sosial-iqtisadi dəyərliliyin artmasına və bütövlükdə sivilizasiyanın tərəqqisinə gətirib çıxarmalıdır. Deməli, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə daim uyğunlaşmaq və mütərəqqilik meyli infrastrukturların funksional fəaliyyətinin mühüm cəhətlərindən biridir.

İstehsal infrastrukturunun inkişafına təsir göstərən amillərdən birincisi və ən mühümü investisiya amilidir. İnvestisiyalara ayrılan vəsaitlərin xüsusi çəkisi ilə bir ölkənin iqtisadi inkişafının səviyyəsi müəyyən olunur. İnvestisiya qoyuluşu çox olan ölkələrdə iqtisadi inkişafın səviyyəsi yüksək, az olan ölkələrdə isə aşağı olur. İnzibati amirlik sistemi dövlətdə bu prosesdən tamamilə kənarda qalmış Azərbaycanda iqtisadi münasibətlərin inkişaf edib dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə çıxması üçün köklü dəyişikliklərin aparılması zəruridir. Bunun üçün ölkənin başlıca məqsədi xarici və daxili bazarlarda sənayenin səmərəliliyini və rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək və artımını təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün isə digər sahələrlə yanaşı normal inkişaf etmiş istehsal infrastrukturunu

sahələrinin yaradılması vacib və əhəmiyyətlidir. Belə məsələlərin həlli isə uzunmüddətli xarakter daşıyır və böyük həcmdə investisiya tələb edir.

Ölkənin istehsala xidmət sahələrinin inkişafına təsir göstərən əsas amillərinə təbii-coğrafi, iqtisadi, texniki-texnoloji, siyasi-hüquqi və sosial mədəni amillərdir. Bu amillərin konkret kombinasiyası ölkədə istehsala xidmət sahələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən edir və bu sahələrə daxil olan həlqələrin təşkili formalarının və onların yerinə yetirdiyi funksiyaların reallaşdırılması üsullarının müxtəlifliyinə təsir göstərir.

Təbii amillər istehsala xidmət sahələrinin strukturunun müəyyən olunmasında əhəmiyyətli amillərdəndir. Məhz bu amil çox vaxt ölkədə və ya ölkənin müəyyən regionunda istehsala xidmətin hansı sahəsinin inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilməsinin müəyyən olunmasına əsaslı şəkildə təsir göstərir. Məsələn, ölkədə çayların olması, dəniz sahilində olması çay nəqliyyatının və ya dəniz nəqliyyatının inkişafını müəyyən edir. Təhlil göstərir ki, respublikada çay nəqliyyatı istisna olmaqla, avtomobil, dəmiryolu, dəniz nəqliyyatı, hava və boru nəqliyyatı nisbətən inkişaf etmişdir.

Ölkədə iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını təmin etmək üçün inkişaf etmiş enerji kompleksinin, nəqliyyat sisteminin, sənaye və kənd təsərrüfatının satışı sisteminin və s. mövcud olması vacibdir.

Təbii-coğrafi amillərlə yanaşı istehsala xidmət sahələrinin inkişafına iqtisadi amillər də təsir göstərir. Belə ki, maddi istehsal sahələrində baş verən meyllər öz əksini istehsala xidmət sahələrində də tapır. Maddi istehsal sferasının iqtisadi vəziyyəti istehsala xidmətə olan tələbatı müəyyən edir.

Texniki-texnoloji amillərin təsiri ölkədə biznesin inkişafında vacib rol oynayan istehsal xidmətlərinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təhlil göstərir ki, istehsala xidmət sahələrinin əsas fondlarının əksəriyyəti köhnəlmişdir və yenidən qurulmaya ehtiyac vardır.

İstehsala xidmət sahələrinin texniki-texnoloji bazasının istehsala xidmətin keyfiyyətini təmin etməməsi və maddi istehsal sahələrinin müəssisələrinin tələbatlarına cavab verməməsi onların vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Ölkədə istehsala xidmət sahələrinin texniki-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması bu sahədə sahib-

karlığın və rəqabət mühitinin inkişafına yönəldilmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına mümkündür.

Siyasi-hüquqi amillər iqtisadi sistemin mövcudluğunun xarici mühitini müəyyən edir. Belə ki, son illərdə dövlət sifarişinin azalması istehsalın da azalmasına səbəb olmuşdur.

Əsas və köməkçi istehsalların sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişafını nəzərə alaraq istehsala xidmət sahələri ilə maddi istehsal sahələrinin sinxron inkişafının təmin olunması məqsədə uyğundur. Bu baxımdan ölkədə inkişafın istehsal və institusional infrastrukturunun yaradılması vacibdir. Bu baxımdan bu sahələrə investisiya qoyuluşlarının istiqamətləndirilməsi vacibdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yalnız maddi istehsalın inkişafına yönəldilmiş birtərəfli tədbirlər arzu olunan nəticənin əldə olunmasına gətirib çıxarmır. İnkişaf etmiş ölkələr sənayedə, kənd təsərrüfatında və tikintidə inkişafa nail olaraq, hər şeydən əvvəl istehsala xidmətlər bazarının genişlənməsinə və burada rəqabətin inkişafına nail olmuşlar. Çünki çox vaxt maddi istehsal sahəsində böhran vəziyyətinin yaranması səbəblərindən biri istehsala xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsinin maddi istehsalın tələbatlarına cavab verməməsi olmuşdur. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətlərinin aşağı olmasının səbəblərindən biri istehsalçı ilə istehlakçı arasında əlaqələndirən informasiya sisteminin olmaması, soyuducu qurğuların istifadə olunması əsasında onların saxlanması sisteminin inkişaf etməməsi, emal sənayesində rəqabətin aşağı səviyyəsi, alıcılar üçün servis xidmətlərinin aşağı olması və s. ilə əlaqədardır. Buna görə də bu sahədə istehsala xidmət sahələrinin yaradılması, bu sahələrin inkişafının hüquqi bazasının və stimullaşdırma mexanizminin qurulması vacibdir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANDA İSTEHSAL İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. İstehsal infrastrukturunun inkişaf dinamikası

İnfrastruktur sahələr ölkədə mövcud müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə və son nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, istehsala xidmət sahələrinin zəruri inkişaf səviyyəsinə malik olmayan ölkələrdə təkrar istehsal prosesinin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, müəssisələrin fəaliyyətinin ahəngdarlığı və birqərarlığı pozulur və bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi çətinləşir. İnfrastruktur sahələrin inkişaf səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatında maddi, maliyyə və informasiya axınlarının sürət və dəyərini müəyyən etməklə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran əsas amillərdəndir.

Ölkədə ümumi iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün istehsalın bütün infrastruktur sahələri, o cümlədən, sosial və bazar infrastrukturuları ahəngdar inkişaf etdirilməlidir. İstehsala xidmət sahələrinin inkişafı ölkədə maddi istehsal sahələrinin inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Son illərdə ölkədə ümumi daxili məhsulun əhəmiyyətli dərəcədə artması infrastruktur sahələrin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 2000-ci ilə nisbətən təqribən 4,5 dəfə artmışdır. 2010-cu ilə qədər ümumi daxilin artımı əsasən istehsal sahələri hesabına təmin edilmişdir. Bu artım əsasən neft strategiyasının reallaşması hesabına baş vermişdir. Nəticədə, neft hasilatı sahəsinin ölkənin ümumi daxili məhsulunun formalaşmasında payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2010-cu ildən sonra ölkədə neft hasilatının nisbətən azalması aş vermişdir. Belə ki, ölkədə neft hasilatı 2000-ci ildə 14,0 mln. tondan 2010-cu ildə 50,8 mln. tona qədər artmış, 2014-cü ildə isə təqribən 42,0 mln. ton təşkil etmişdir. Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması infrastruktur sahələrə investisiya qoyuluşlarının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2000-ci ilə nisbətən 25,4 dəfə, büdcəsinin əsaslı xərcləri

isə təqribən 115 dəfə artmışdır. Bütün bunlar, infrastruktur sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Cədvəl 2.1

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyərin artım dinamikası

(2004=100)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	107,5	108,5	112,8	119,7	123,9	121,4	128,4	136,9	143,6	139,9
Mədənçıxarma sənayesi	170,4	282,9	391,8	418,0	481,6	488,3	438,5	416,1	418,9	407,4
Emal sənayesi	116,3	126,8	139,7	149,6	130,8	139,7	149,2	156,2	159,4	166,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	105,3	116,0	108,0	113,4	99,4	105,5	117,2	130,8	135,0	143,1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	88,4	87,3	72,8	73,1	72,3	71,8	80,4	81,5	90,9	97,3
Tikinti	102,5	112,4	131,3	178,6	164,0	200,7	240,8	284,2	344,7	376,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	112,8	133,1	153,5	177,3	193,0	212,9	234,6	257,2	282,6	310,9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	110,4	146,9	166,9	189,3	206,7	215,8	214,1	224,8	239,0	250,3
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	126,1	161,8	219,5	296,2	346,8	405,8	497,5	591,0	685,6	810,3
İnformasiya və rabitə	136,0	168,6	222,6	285,4	323,0	423,5	473,5	548,8	607,5	699,2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	101,6	110,7	114,5	119,7	125,3	127,8	129,6	131,4	147,4	163,4
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	102,5	116,9	122,5	137,2	145,4	148,3	166,8	181,7	203,3	210,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	101,1	106,7	110,5	117,7	123,6	126,0	134,2	139,6	149,2	151,8
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	101,3	105,3	108,9	115,5	122,4	128,3	138,3	148,1	161,9	169,2
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	102,0	107,9	112,2	117,1	122,3	122,8	128,3	137,8	149,5	154,3
Təhsil	101,5	106,5	110,4	115,7	121,3	124,9	129,7	134,2	135,7	143,8
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	101,9	106,6	110,2	118,4	124,8	125,4	133,3	141,0	142,4	149,3
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	101,1	105,0	108,2	116,0	126,2	130,0	144,1	157,8	163,3	172,5
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	101,3	111,4	115,9	123,9	130,9	133,2	136,1	139,1	165,7	166,6
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	127,9	174,5	219,6	242,5	266,2	279,0	277,6	282,9	298,8	306,7

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2004-2010-cu illərdə milli iqtisadiyyatda əlavə dəyər göstəricisinə görə ən yüksək artımı mədənçıxarma sənayesində baş vermişdir. Belə ki, qeyd edilən dövrdə bu sahədə artım ölkə üzrə orta göstəricidən təqribən 1,7 dəfə çox olmuşdur. Nəqliyyat və anbar sahəsində yaradılan əlavə dəyərin həcmi qeyd edilən dövrdə əsasən neft hasilatı sahəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, 2006-cı ildən Azərbaycanda hasil edilmiş

karbohidrogenlərin dünya bazarına nəql edilməsi üçün layihə gücü ildə 50,0 milyon ton olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəməri, eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz boru kəməri istismara verilmiş və beləliklə Azərbaycan neft və qaz ixracatçıları sırasına daxil olmuşdur. Dövlətin apardığı çevik və ardıcıl siyasət Azərbaycanı Xəzər regionunda əsas multimodal nəqliyyat qovşağına çevirmiş və beynəlxalq neft və qaz tranzit ixrac marşrutlarının məhz ölkənin ərazisindən keçməsi üçün zəmin yaratmışdır. Bütün bu amillər nəqliyyatda yaradılan əlavə dəyərin həcmnin artımına səbəb olmuşdur. 2010-2014-cü illər ərzində mədənçıxarma sənaysində yaradılan əlavə dəyərin həcmnin azaldığı bir şəraitdə yaradılan cəmi əlavə dəyərin həcmnin artımı davam etmişdir. Belə şal əsasən istehsal, sosial və institusional infrastrukturun inkişaf etdirilməsi hesabına yaranmışdır. İnfrastruktur sahələrin inkişafına iri həcmli dövlət investisiya qoyuluşların bu sahələrdə yaradılan dəyərin də həcmnin artmasına səbəb olmuşdur.

Yanacaq-enerji sahəsi istehsal infrastrukturunun tərkib hissələrindən biridir. İqtisadiyyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, enerji sərf etmədən orada iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün olsun. Bir sözlə, enerjisiz təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi artıma nail olmaq mümkün deyildir. Bu baxımdan Azərbaycanın potensial imkanları böyükdür. Belə ki, ərazinin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, günəşli günlərin sayının digər ölkələrə nisbətən çox olması, zəngin yeraltı neft və qaz yataqlarının mövcudluğu, dağlıq relyef boyu axan suların bolluğu, ərazidə əsən küləklərin mütəmədiliyi Azərbaycanın enerji mənbələri sahəsini təşkil edir. Azərbaycanla elektroenergetika sahəsinin inkişafı məqsədlə 2005-2015-ci illər ərzində "Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" və "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın çərçivəsində əhəmiyyətli işlər həyata keçirilmişdir. Regional inkişaf proqramları çərçivəsində 2004-2013-cü illərdə regionlarda ümumi gücü 2000 meqavatta yaxın 17 elektrik stansiyası tikilmiş, 10 min km-dən çox elektrik verilişi xətləri və 1500-dən çox yarımstansiya tikilmiş və ya yenidən qurulmuşdur. Son illərdə elektrik stansiyaları modernləşdirilmiş, dünya standartlarına cavab verən müasir

qurğu və avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Nəticədə stansiyaların faydalı iş əmsalı artmış, 1 kVts elektrik enerjisinin istehsalına sərf edilən şərti yanacağın miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Hazırda ölkəmiz elektrik enerjisinə olan tələbatını tam həcmdə ödəməklə yanaşı, qonşu dövlətlərin elektrik enerjisi təhlükəsizliyində də mühüm rol oynayır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində elektrik enerjisi ilə təmin olunmayan yaşayış sahəsi yoxdur, əhali və sənaye sahələri tərəfindən ən çox istifadə olunan enerji növü elektrik enerjisidir. Hazırda ölkənin elektrik enerjisi sisteminin tərkibində 13 istilik və 15 su elektrik stansiyası fəaliyyət göstərir ki, bunun da cəmi illik 6231,6 MVt-abərabərdir. Cəmi gücün 5132 MVt-ı istilik elektrik stansiyalarının, 1099,6 MVt-ı isə su elektrik stansiyalarının payına düşür. Enerji sistemin yüksək gərginlikli elektrik şəbəkəsi (35, 110 – 500 kV) 277 yarımstansiyadan ibarətdir, elektrik xətlərinin uzunluğu 8400 km-dən artıqdır. Elektrik enerjisinin istehlakçılara paylanmasını həyata keçirən aşağı gərginlikli şəbəkə təsərrüfatı (0,4-6-10 kV) 36750-dən çox yarımstansiyadan, uzunluğu 140000 km-dən artıq olan müxtəlif elektrik xətlərindən, çoxlu miqdarda digər avadanlıqlardan ibarətdir.

Cədvəl 2.2

Elektrik enerjisinin istehsalı

	(mln. kVt. saat)										
İllər	1990	1995	2000	2002	2003	2004	2010	2011	2012	2013	2014
Elektrik enerjisinin cəmi istehsalı	23152	17044	18699	18701	21286	21744	18709,5	20293,8	22988,1	23354,4	24727,7
İES-lərin istehsalı	21399	15401	17069	16558	18681	18589	15263,2	17618,0	21167,1	21729,6	23249,3
SES-lərin istehsalı	1658	1556	1534	2020	2470	2755	3446,3	2675,8	1821,0	1489,1	1299,7
Digərləri	95,6	86,6	96,1	122,6	135,3	369,2	0,5	„	„	135,7	178,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, 2014-cü ildə elektrik enerjisinin istehsalı 1990-cı il səviyyəsini üstələmişdir. Son illərdə elektrik enerjisinin buraxılışında da müsbət irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə elektrik enerjisinin istehsalı 2000-ci ilə nisbətən 32,2 faiz artmışdır. 2014-ci il ərzində istehsal edilmiş elektrik enerjisinin təqribən 94 faizi istilik elektrik stansiyalarının payına düşmüşdür.

Azərbaycan ərazisində kifayət qədər alternativ enerji potensialının olması bu sahənin davamlı inkişafı üçün daxili və xarici investisiyaların cəlb olunmasına, iri

miqyaslı layihələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Ölkədə alternativ və bərpa olunan enerji sahəsində idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 1 fevral tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi yenidən təşkil edilmişdir. Bu qurum tərəfindən Qobustan rayonunda yerləşən 5,5 MVt gücündə olan Eksperimental Poliqon və Tədris Mərkəzinin hibrid stansiyasında 1,4 milyon kVt.saat elektrik enerjisi istehsal edilərək, respublikanın ümumi elektrik enerjisi sisteminə ötürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 4 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Bakı şəhəri Xəzər, Pirallahı, Qaradağ, Sabunçu rayonlarında yerləşən 5 məktəb, Suraxanı rayonunun Hövsan qəsəbəsində isə 2 tibb müəssisəsində ümumi gücü 410 kVt olmaqla 130 kVt günəş panelləri və 280 kVt istilik nasosları quraşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı” çərçivəsində Balaxanı qəsəbəsində 20 hektar ərazidə tullantıların yandırılması zavodu tikilmiş, zavodun tərkibində alternativ enerji mənbəyi olan bioqaz əsasında 37 meqavat elektrik gücünə və il ərzində 231,5 mln. kVts elektrik enerjisi istehsal etməyə malik olan turbin quraşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 29 dekabr tarixli 1958 nömrəli Sərəncamının icrası ilə əlaqədar “2013-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair Dövlət Strategiyası” hazırlanmışdır.

Hazırda ölkənin qaz sənayesinin işində ən ciddi irəliləyişlər müşahidə olunur. Artıq bu sahədə uzun illər davam edən böhranın qarşısı tamamilə alınmışdır. Ölkə əhalisinin və iqtisadiyyatının “mavi yanacaq”a olan tələbatının yaxşılaşdırılması işinə mühüm töhfələr verməyə çalışan neftçilərimiz son illər qaz hasilatı sahəsində ciddi dönüşə nail ola bilmişlər. Belə ki, ümumi qaz hasilatı 1995-2014-cü illər

ərzində 6,6 mlrd.m³ -dən 29,6 mlrd. m³-ə çatmışdır. Ölkədə qaz hasilatının artması qaz paylama şəbəkəsinin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Belə ki, ölkə əhəlisinin təbii qazla təchizatın yaxşılaşdırılması məqsədilə 40 min kilometrə qədər qaz xətləri çəkilmiş və ya təmir edilmiş, yaşayış evlərinin qazlaşma səviyyəsi 34 faizdən 83,4 faizə çatdırılmışdır.

Cədvəl 2.3

Təbii qaz istehsalı və istehlakı

(milyon kubmetr)

	2007	2009	2010	2012	2013	2014
İstehsal*	10832,1	16325,0	16672,7	17242,1	17895,1	18826,5
İxrac	-1823,5	-5867,0	-6187,2	-6616,7	-7308,0	-8093,2
Ehtiyatların (qalıqların) dəyişməsi	185,1	-628,8	-1123,3	-293,7	-212,5	300,3
Ümumi təchizat	9193,7	9829,2	9362,2	10331,7	10374,6	11033,6
Statistik fərq	19,3	25,4	30,5	34,4	35,1	35,8
Transformasiya sektorunun məsrəfi	4689,8	4622,6	4237,4	5356,6	5452,0	5677,3
Elektrik enerjisi istehsal edən elektrik stansiyaları	2397,8	2376,8	2403,0	2778,5	2910,7	3028,8
İstilik və elektrik enerjisi istehsal edən istilik elektrik stansiyaları	2204,3	2130,9	1741,8	2433,4	2385,1	2454,9
İstilik mərkəzləri (qazanxanalar)	71,1	95,0	81,0	133,9	147,5	185,3
Qaz emalı zavodları	16,6	19,9	11,6	10,8	8,7	8,3
Energetika sektorunun daxili istehlakı	428,0	336,7	330,0	441,2	447,7	472,0
İtkilər	556,6	1187,6	1117,0	890,0	891,0	942,0
Son istehlak	3500,0	3656,9	3647,3	3609,5	3548,8	3906,5
Enerji məqsədli son istehlak	3445,6	3624,1	3608,4	3574,2	3518,8	3876,0
Sənaye və tikinti	859,5	703,2	609,8	985,9	992,9	1058,5
Qara metallurgiya	15,0	20,1	23,1	39,8	42,4	44,0
Kimya və neft-kimya	143,2	173,0	202,6	252,2	252,5	258,0
Əlvan metallurgiya	383,3	41,9	7,7	5,1	4,0	4,1
Qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı	175,5	163,1	115,0	224,5	225,3	265,1
Nəqliyyat avadanlıqları	5,0	6,0	5,2	8,0	8,0	9,0
Maşın və avadanlıqların istehsalı	14,4	15,2	14,0	21,0	22,0	26,1
Mədəncıxarma	1,4	4,0	4,5	10,0	8,0	7,7
Qida məhsulları və tütün istehsalı	100,1	238,3	200,1	346,6	355,5	366,5
Kağız, sellüloz və çap məhsulları istehsalı	0,1	0,1	1,2	1,5	1,8	2,6
Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	0,1	0,2	0,2	2,1	3,0	3,1
Toxuculuq, dəri və geyim sənayesi	1,4	2,4	3,5	5,1	4,4	4,6
Tikinti	10,0	22,9	20,2	45,0	44,0	44,7
Sənayenin digər sahələri	10,0	16,0	12,5	25,0	22,0	23,0
Nəqliyyat	-	-	-	-	0,4	0,4
Boru kəməri nəqliyyatı	-	-	-	-	0,4	0,4
İqtisadiyyatın digər sahələri	2586,1	2920,9	2998,6	2588,3	2525,5	2817,1
Kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq	14,0	22,0	23,0	38,0	44,5	49,1
Kommersiya və ictimai xidmətlər	90,0	100,5	97,7	161,1	174,0	192,0
Ev təsərrüfatları	2482,1	2798,4	2877,9	2389,2	2307,0	2576,0
Qeyri-enerji məqsədli son istehlak	54,4	32,8	38,9	35,3	30,0	30,5

* -əmtəlik qaz.

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Ölkədə qaz nəqli xidmətlərinin təşkili, qaz paylayıcı şəbəkələrinin tikintisi və yeraltı qaz anbarlarının yaradılması, onların istismarı, yenidən qurulması və qazın paylanması Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2007-2014-cü illər ərzində qaz istehsalı əhəmiyyətli artsa da, qaz istehlakında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik baş verməmişdir. Ölkədə qazdan əsasən iki istiqamətdə istifadə edilir. Bunlardan birincisi, elektrik enerjisinin istehsalıdır. Hazırda ölkədə istilik elektrik stansiyalarında yalnız qazdan istifadə edilir. Əvvəllər istilik elektrik stansiyalarında mazutdan istifadə edilirdi ki, bu da neft emalı müəssisələrində neftin emal dərinliyini artırmağa imkan vermirdi. Belə ki, tələb olunan həcmdə mazut istehsalı halında emal dərinliyini artırmaqla istehsal edilən benzini satmaq imkanları məhdud idi. Nəticədə, bu amil neft emalı müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərirdi. İkinci istiqamət isə əhalinin qazla təhcizatıdır.

Ölkədə su təchizatını və kanalizasiya xidmətinin təşkilini dövlət təşkilatı olan “Azərsu” ASC tərəfindən həyata keçirilir. Təkcə, 2014-cü ildə “Azərsu” ASC tərəfindən mənbələrdən istehlakçılara 285 milyon kubmetr içməli su verilmiş, 184 milyon kubmetr tullantı sularının axıdılması xidmətləri göstərilmişdir. Bu şirkət tərəfindən istehlakçıların içməli su və kanalizasiya xidmətlərindən istifadəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə il ərzində 1185 km içməli su, 325 km kanalizasiya xətləri çəkilmiş, 39 ədəd su anbarı tikilmiş, 10 ədəd artezian və subartezian quyuları qazılmış, 142 mini smart olmaqla 146 min sayğac quraşdırılmış, bu il ərzində abunəçilərin sayı 113 min artaraq 1 milyon 322 minə çatmışdır.

Son illərdə ölkədə su təchizatı və kanalizasiya sisteminin uzun müddətli istismar nəticəsində köhnəlmiş, istismara yararsız hala düşmüş hissəsinin yenidən qurulması istiqamətində irimiqyaslı işlər yerinə yetirilmiş, əhaliyə verilən suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, su təchizatı və kanalizasiya sisteminin normal istismarının təmin edilməsi üçün digər zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2004-2013-cü illər ərzində regionlarda 3,4 min kilometrdən çox su, 1,2 min kilometrdən çox kanalizasiya xətti çəkilmiş, 96 su anbarı tikilmişdir.

İstehsal infrastrukturunun tərkib hissəsi olan nəqliyyat maddi istehsal sahələrində yüklərin daşınması işinə xidmət edir. Bu zaman istehsal prosesində məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyətə tərkibi dəyişmir, lakin o, istehsal prosesinin fasiləsizliyinə xidmət etməklə maddi istehsalın davamı kimi qiymətləndirilir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin inkişafında nəqliyyat amili xüsusi rol oynayır. Belə ki, malların hər hansı bir istehlak nöqtəsinə çatdırılması ancaq müvafiq nəqliyyat növləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan, nəqliyyat istehsal və sosial infrastrukturun tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunmaqla yanaşı, o, milli iqtisadiyyatın və əhalinin nəqliyyat xidmətlərinə olan ehtiyacının ödənilməsində, yüklərin təhlükəsiz və tez çatdırılmasında, ölkənin ərazi bütövlüyünün və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasında SSRİ-nin vahid nəqliyyat sisteminin tərkib hissəsi kimi nəqliyyat kompleksi müəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. Ölkədə nəqliyyat sisteminin bütün müasir növləri formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu sistemdə dəmiryolu, dəniz, avtomobil, boru-kəmərlər nəqliyyatı aparıcı rol oynayır. Elektrik enerjisi istehsalının ölkədə sürətli inkişafı nəticəsində respublikanın bütün ərazisini əhatə edən vahid elektron nəqliyyat sistemi inkişaf etmişdir.

Ölkənin əlverişli siyasi-coğrafi mövqeyi Azərbaycanın ərazisində nəqliyyatın bütün növlərinin mövcud olması ilə xarakterizə edilir. Respublikada güclü infraqurultura malik dəmiryolu, avtomobil, şəhər sərnişin nəqliyyatı, eləcə də dəniz, neft və qaz boru kəməri, hava nəqliyyatı fəaliyyət göstərir. Dəmir yollarını istismar uzunluğu 2122 km, onlardan 815 km ikixətlidir, 1270 km yol elektrifikasiya edilmişdir. Ümumi istifadədə olan nəqliyyat yollarının uzunluğu 18823 km, onlardan 11 km-i sement-beton, 6926 km-i asfalt-beton, 8467 km-i çınqıl, 3224 km-i isə qara örtüklü yollar təşkil edir. Azərbaycan Dövlət Xəzər Gəmiçiliyinə məxsus ticarət donanmasında ümumi dəyəri (gücü) 436 min ton olan 75 gəmi istismar edilir, onlardan bir hissəsi Xəzər dənizindən kənara qitənin müxtəlif limanlarında işləyir.

Ölkənin dəniz ticarət donanmasının yeniləşməsi üçün yeni neft və quru yük daşıyan gəmilər alınmış, liman qurğuları və terminallar istismara verilmişdir.

Mülki aviasiya donanmasının modernləşməsi nəticəsində Azərbaycana məxsus ən müasir “Aerobus”, “Boinq”, ATR tipli təyyarələri ilə MDB, Avropa, Asiya, Yaxın Şərq ölkələrinə uçuşların təhlükəsiz və sistemli şəkildə yerinə yetirilməsinə nail olunmuşdur. Keçən dövrdə Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanının, Naxçıvan və Gəncə hava limanlarının yenidənqurulması layihələri həyata keçirilmiş və orada beynəlxalq uçuşları yerinə yetirən təyyarələrin qəbul edilməsi üçün imkan yaranmışdır. Bundan başqa, bir sıra transmilli nəqliyyat proqramları və layihələri çərçivəsində, o cümlədən TRASEKA və Şimal-Cənub beynəlxalq dəhlizlərinin Azərbaycan segmentində avtomobil magistrallarının tikintisi və yenidənqurulması, regionlarda, xüsusən kənd və dağ rayonlarında yol şəbəkəsinin bərpası və təkmilləşdirilməsi işləri həyata keçirilmişdir. Dövlət büdcəsinin vəsaiti və xarici kreditlər hesabına həyata keçirilmiş investisiya layihələri nəticəsində yeni avtomagistrallar və respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları istifadəyə verilmişdir. Bakı şəhərinin nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi proqramı çərçivəsində bir neçə müxtəlif səviyyəli nəqliyyat qovşaqları və ötürücüləri, piyada keçidləri inşa edilmiş, bir sıra şəhər avtomagistralları yenidən qurulmuşdur.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında imzalanmış “Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmiryol xətti haqqında” Sazişə müvafiq olaraq Türkiyə və Gürcüstanın ərazilərində dəmir yolu xətlərinin inşası və yenidənqurulması işləri aparılır və yaxın gələcəkdə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında birbaşa dəmir yolu əlaqəsinin yaradılması ilə Qara dəniz və Xəzəryanı ölkələrinin Avropanın dəmir yolu şəbəkəsinə qoşulması mümkün olacaqdır.

2004-2013-cü illər ərzində ölkədə 8,3 min kilometr respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları tikilmiş və ya təmir olunmuş, regionlarda 307 yeni körpü və yol ötürücüsü tikilmiş və ya təmir edilmiş, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Zaqatala, Qəbələ və Yevlax şəhərlərində hava limanları istifadəyə verilmişdir.

1990-cı ildə Azərbaycan SSRİ nəqliyyat sisteminin ümumi yük dövriyyəsi 277,7 mln ton-km təşkil edirdi. Nəqliyyat sektorunda ümumi yük dövriyyəsinin 29 faizi dəmiryol, 7 faizi dəniz, 55 faizi avtomobil və 10 faizi neft və neft məhsulları daşıyan boru-kəmərlər nəqliyyatının payına düşürdü. SSRİ dağıldıqdan sonra

iqtişadiyyatın digər sahələri kimi nəqliyyat sektorunda da ciddi böhran özünü göstərmişdir. Belə ki, 1990-1994 cü illər ərzində nəqliyyat sektorunda ümumi yük dövriyyəsi 6 dəfə azalmışdır. Milli nəqliyyat sistemində vəziyyət yalnız 1995-ci ildən sabitləşməyə başlamışdır. 2000-ci ildən etibarən isə bu sektorda canlanma və inkişaf özünü göstərir. Bununla belə, nəqliyyat sektorunda 1995-ci ildən başlayan sabitləşmə əsasən neft sektorunun inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Cədvəl 2.4

Nəqliyyatda yükdaşımının həcmi

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2009	2010	2011	2013	2014
Cəmi	565611	115282	105005	160976	178283	192298	217657	222638	227710	241635	244837
Nəqliyyat sektoru	277721	42020	80180	128328	145596	167533	190372	196452	203586	217926	221991
Dəmir yolu	80285	9 038	15 876	26 522	30 205	28 276	20 799	22 349	22 203	23127	21 795
Dəniz	17842	5 713	8 779	13 680	13 506	10 173	13 190	11 714	12 499	11 510	9 934
Hava	21	29	37	74	75	52	32	40	51	126	125
Boru kəməri	26462	13 238	15 054	18 534	27 426	47 409	62 115	62 458	59 053	57941	61 534
neft kəməri	15680	9 010	11 774	11 692	19 947	39 999	50 480	49 982	45 602	43 549	45 784
qaz kəməri	10782	4 228	3 280	6 842	7 479	7 410	11 635	12 476	13 451	14 392	15 750
Avtomobil	153111	14 002	40 434	69 518	74 384	81 623	94 236	99 891	109780	125222	128603
Qeyri-nəqliyyat sektoru	287890	73 262	24 825	32 648	32 687	24 765	27 285	26 186	24 124	23 709	22 846
Dəmir yolu	60241	11 420	7 343	7 965	8 175	7 751	7 118	6 079	5 812	5 306	4 867
Neft kəməri	-	-	5 382	11 063	10 211	1 998	4 235	3 984	3 817	4 270	4 298
Avtomobil	227649	61 842	12 100	13 620	14 301	15 016	15 932	16 123	14 495	14 133	13 681

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2014-cü ildə nəqliyyatda yükdaşımının həcmi 1990-cı ilə nisbətən 2,3 dəfə azalmışdır. Qeyd edilən dövrdə bu sahədə əhəmiyyətli azalma dəmiryolu nəqliyyatı və dəniz nəqliyyatında baş vermişdir. Bununla yanaşı, nəqliyyat sahəsində 2000-ci ildə başlayaraq artım meyilləri baş vermişdir. Belə ki, 2014-cü ildə nəqliyyatda yükdaşımının həcmi 2000-ci ilə nisbətən 2,3 dəfə artmışdır. Bu artım əsasən neftin ixracı hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, magistral boru kəmərləri nəqliyyatın növlərindən biridir. Boru nəqliyyatının yükdaşımalarda payı 1990-cı ildə 4,7 faiz təşkil edirdisə, bu göstərici 2000-ci ildə 19,5 faizə, 2014-cü ildə isə 28,9 faizə qədər

artmışdır.

İstehsal infrastrukturuna aid mühüm sahələrdən biri də rabitədir. Respublikada rabitənin inkişafı ötən əsrin sonuna təsadüf edir. Bu infrastruktur sahəsi son illərdə də ardıcılıqla inkişaf edir. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, daxili investisiyaların həcmi ildən ilə artmaqdadır. Nəticədə müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən yeni birgə müəssisələr yaradılmışdır.

Cədvəl 2.5

Rabitə sektoru üzrə əsas makro göstəricilər

	2000	2003	2010	2011	2012	2013	2014
Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə), milyon manat	113,8	163,7	791,6	828,9	945,1	1011,9	1067,6
Ümumi mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	81,0	93,2	595,2	625,5	707,6	753,0	794,4
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	68,3	84	476,4	494,5	573,1	618,0	652,0
İşçilərin orta illik sayı, nəfər	20693	17095	24756	25 087	26 139	26 920	27 745
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	84,6	123,8	531,3	576,6	621,9	675,4	735,0
Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	415	758,4	1 696	1858,7	2 099	2 394	2 542
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	45,4	56,8	212,0	310,8	319,0	200,7	157,5
daxili investisiyalar	42,6	...	212,0	268,8	269,6	200,7	157,5
xarici investisiyalar	2,8	...	-	42,0	22,4	-	-
İnformasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi (müqayisəli qiymətlərlə) əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	125,7	123,0	129,7	113,3	115,9	110,7	115,1

Azərbaycanın informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dinamik inkişafı ənənəvi rabitə sahələrinin daha intensiv şəkildə istismarı, habelə yeni xidmət növlərinin yaranması ilə səciyyələndirilir. 2014-cü ildə rabitə sahəsində əlavə dəyərin həcmi 2000-ci ilin səviyyəsini təqribən 9 dəfə ötürək, 1067,6 milyon manat təşkil etmişdir. 2004-2013-cü illər ərzində plkadə 1400-dək ATS, 1000-ə yaxın poçt binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Hər 100 ailəyə düşən telefon aparatlarının sayı 1,6 dəfə, mobil telefon abunəçilərinin sayı 9,6 dəfə artmış, hər 100 nəfərdən 70-i internet istifadəçisi olmuşdur.

Ölkənin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sisteminin müasir dünya

standartları səviyyəsinə çatdırılması məqsədilə mövcud telekommunikasiya infrastrukturunun modernləşdirilməsi, o cümlədən elektron rəqəmli ATS-lərin quraşdırılması, telekommunikasiya qovşaqlarının yenidənqurulması, yeni ATS-lərin, universal poçt xidmətinin təşkili üçün poçt şöbələrinin tikintisi, yenidənqurulması və müasir avadanlıqlarla təmin olunması, radio-televiziya yayımının təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq rabitə trafikinin gücləndirilməsi, TAE beynəlxalq kommunikasiya optik xəttinin Xəzər dənizaltı hissəsinin tikintisinə dair layihələr həyata keçirilmiş, bir sıra rabitə müəssisələri özəlləşdirilmiş, yeni birgə müəssisələr yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində uzunluğu 1161 km olan Trans-Asiya-Avropa (TAE) fiber-optik kabel magistralı çəkilmişdir. Bu şəbəkə daxili resurslar hesabına daha da genişləndirilmiş, ölkənin digər bölgələri magistral xəttə qoşulmuş və şimal sərhəddinə qədər optik xəttin tikintisi təmin edilmişdir. Beynəlxalq internet kanallarının ümumi 2013-cü ildə 210 Gb/s-ə çatdırılmış, mövcud ənənəvi şəbəkəyə alternativ yaradılan və respublikanın bütün ərazisini əhatə edən “AzDataCom” şəbəkəsinə əksər rayonların qoşulması təmin edilmişdir. Hazırda ölkədə hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı 70-ə, genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı isə 50-yə bərabərdir. Görülmüş tədbirlər nəticəsində ölkənin ümumdünya elektron informasiya məkanına integrasiyası təmin olunmuşdur. Ümumi istifadədə olan telefon aparatlarının sayının artım dinamikasına görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında ön sıralardan birini tutur.

2013-cü ilin 8 fevral tarixində Fransız Qvianasında yerləşən Kuru kosmoduromundan Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peyki Azerspace-1 orbitə çıxarılmış və bununla Azərbaycan dünya kosmik sənaye ölkələri sırasına qatılmışdır. Hazırda bu peyk vasitəsi ilə kommersiya fəaliyyəti həyata keçirilir və Azerspace-1 üzərindən 60-dan çox yerli və xarici kanal yayımlanır. Milli televiziya və radio proqramlarının Azerspace-1 peyki vasitəsilə ötürülməsinin təmin edilməsi üçün Bakıdakı Teleqüllə ərazisində yerüstü peyk stansiyası quraşdırılmışdır. Hazırda Azerspace-1 peyki vasitəsilə 2 müxtəlif paketlə 30 TV və 1 radio proqramının yayımı təmin olunmuşdur. Ölkədə hal-hazırda radio-televiziya proqramlarının peykdən

yayımını təmin edən peyk rabitə stansiyaları ilə yanaşı, xarici ölkələrlə rabitənin təşkili, məlumatların ötürülməsi və qəbulu, internet şəbəkələrinin təşkil, daxili korporativ şəbəkələrin yaradılması məqsədilə müxtəlif peyklər üzərindən peyk rabitə kanalları vasitəsilə bir neçə peyklə işləyən yerüstü peyk stansiyaları qurulub istismar olunur.

Azərbaycan su ehtiyatlarına görə məhdud olan ölkələr qrupun daxildir. Bununla yanaşı, ölkənin kənd təsərrüfatı əsasən suvarılan torpaqların becərilməsinə əsaslanır. Belə şəraitdə mövcud su ehtiyatlarından səmərəli istifadə qarşıda duran mühüm məsələlərdən biridir. Ölkədə su ehtiyatlarının idarə olunması, istifadəsi və mühafizəsi sahəsində tədbirlər əsasən Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda ölkədə 135 su anbarı, o cümlədən su tutumu 100 mln. kub m-dan yuxarı olan 8 su anbarı, su tutumu 10-100 mln. kub m olan 12 su anbarı, su tutumu 1-10 mln. kub m olan 42 su anbarı, su tutumu 1 mln. kub m-dən aşağı olan 73 su anbarı istismar olunur. Çaylardan suyun qəbul edilib kanallara verilməsi hidroqovşaqlar vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, bunlar da aşağıdakı qruplara bölünür:

- su götürmə qabiliyyəti $> 50 \text{ m}^3/\text{s}$ - 4 hidroqovşaq;
- su götürmə qabiliyyəti $10\text{-}50 \text{ m}^3/\text{s}$ - 4 hidroqovşaq;
- su götürmə qabiliyyəti $< 10 \text{ m}^3/\text{s}$ - 8 hidroqovşaq.

Ölkədə suvarma kanallarının ümumi uzunluğu 51755 km-dir ki, bunlardan 2184 km-i magistral kanallar, 8014 km-i təsərrüfatlararası kanallar, 41557 km-i isə təsərrüfatdaxili kanallardır. Həmçinin suvarılan torpaqlarının 43 faizində (609 min hektar) kompleks meliorasiya işləri aparılmış, 288 min hektar sahə açıq, 308 min hektar sahə örtülü, 13 min hektar sahə şaquli drenaj şəbəkələri ilə əhatə olunmuşdur. Meliorasiya olunmuş ərazilərdən drenaj suları 3 əsas magistral Baş Mil-Muğan, Baş Şirvan və Muğan Salyan kollektorları ilə Xəzər dənizinə axıdılır. Kür və Araz çaylarında, təbii və süni yaradılmış su hövzələri üzərində quraşdırılan nasos stansiyaları suvarma və su təchizatı sistemlərinin su ilə təmin edilməsini həyata keçirir.

Beləliklə, son illərdə aparılmış tədbirlər və neft hasilatının azalması infrastruktur

sahələrin ölkədə yaradılan əlavə dəyər də payının artmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə infrastruktur sahələrin inkişafında əsasən sosial və institusional bölmələrin inkişaf etmişdir ki, bunu da aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Cədvəl 2.6

Ümumi daxili məhsulun strukturu

(ğmumi yekuna gür□, faizl□)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	7,5	7,2	6,0	6,6	5,9	5,4	5,5	5,7	5,7
Mədənçıxarma sənayesi	53,8	57,5	56,5	46,0	49,2	51,0	45,9	42,0	37,4
Emal sənayesi	6,1	5,3	5,0	6,0	5,1	4,2	4,5	4,5	5,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0,6	0,9	1,2	1,2	1,0	1,8	2,1	2,0	2,1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
Tikinti	8,2	6,9	7,5	7,8	8,7	8,4	10,7	12,4	13,5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	5,7	5,3	5,9	7,3	6,9	6,7	7,1	7,6	8,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,9	6,0	5,5	7,3	6,0	5,4	5,2	4,7	4,9
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	0,6	0,6	0,8	1,0	1,1	1,5	1,7	2,0	2,3
İnformasiya və rabitə	2,1	1,8	1,7	2,0	2,0	1,7	1,8	1,9	2,0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1,4	1,6	1,9	2,3	1,2	1,5	2,1	2,3	2,6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,8	0,7	1,0	1,7	1,7	1,7	1,9	2,2	2,5
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	1,4	1,1	1,2	1,7	1,1	1,2	1,3	1,5	1,5
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	0,5	0,5	0,5	0,7	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	2,8	1,4	1,6	2,3	2,2	2,4	2,4	2,7	2,9
Təhsil	2,4	2,8	3,0	4,0	3,6	3,3	3,3	3,5	3,8
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1,4	0,9	1,3	2,0	1,7	1,5	1,8	1,9	2,1
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	0,4	0,3	0,4	0,8	0,7	0,8	0,9	1,0	1,1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	0,4	0,2	0,4	0,8	1,1	0,9	0,9	1,2	1,2
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2014-cü ildə ölkədə yaradılan əlavə dəyər də mədənçıxarma sənayesinin payı 2006-cı ilə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə

azalmış, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, maliyyə, sosial və instutsional infrastruktur payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, ölkədə istehlak edilən elektrik enerjisinin və qazın əsas hissəsi əhalinin payına düşmüşdür. Bununla belə, yaradılavn infrastruktur gücləri ikili xarakterə malikdir və belə güclərin mövcudluğu məhsul istehsalının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

2.2. İstehsal infrastrukturunun inkişafına təsir edən amillər

Ülkə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyəti və onun rəqabətqabiliyyətliliyi inkişaf etmiş istehsal infrastruktur sahələrinin olmasından asılıdır. Zənkə bu sahələrin güstərdiykləri istehsal xidmətləri ölkədə istehsal olunan məhsulların maya dəyərinə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir güstərir. Əsas istehsalın ixtisaslaşmış kadrlarla, keyfiyyətli xammal və materiallarla, dərhləndirici məmulatlarla vaxtında təmin olunması, küməkzi və xidmətedici istehsalların iştirakı son nəticədə istehsalın səmərəliliyini mğəyyən edir. Bununla yanaşı, ölkədə infrastruktur sahələrin inkişafına təbii amillər, milli iqtisadiyyatın strukturu, elmi-texniki tərəqqi və digər amillər təsir güstərir.

Ülkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin formalaşmasına təsir güstərən birinci amil ölkədə zəruri iqtisadi resursların mövcudluğu ilə əlaqədardır. Bu iqtisadi resurslara aşağıdakılar aiddir;

- mərkəz resursları, yəni iştirakçı qəvvəsinin miqdarı, ixtisas səviyyəsi və dəyəri;

- fiziki resurslar, yəni torpaq sahələrinin, su, faydalı qazıntıları, meşə resursları, su elektrik enerjisi və digərlərinin miqdarı, keyfiyyəti, istehsalat cəlb edilmə məmkənləy və dəyəri;

- informasiya resursları, yəni məhsul və xidmətlər təsir güstərən elmi, texniki və bazar informasiyaların cəmi;

- pul resursları, iqtisadiyyatın maliyyəlişdirilməsinə cəlb edilən bütün kapitalın miqdarı və dərəcəsi. Ülkədə kapitalın ümumi həcmi və onun yerləşdirilməsi formaları yəqinlərin (qənaətin) səviyyəsi və milli kapital bazarının strukturundan asılıdır.

- infrastruktur, yəni rəqabətin xarakterinə təsir güstərin müvcud infrastrukturun tipi, keyfiyyəti və ondan istifadə qiyməti. Bunlara ölkənin nəqliyyat və rabitə sistemləri, pozt xidməti, bank sistemi, səhiyyə sistemi və s. aiddir.

Gümrəyə kimi, infrastruktur sahələrin inkişafı milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini formalaşdırən əsas amillərdən biridir. İnfrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi maddi, maliyyə və informasiya axınlarının sürət və dərəcəsini müəyyən etməklə iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyini birbaşa təsir güstərir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, son illərdə neft strategiyasının uurla reallaşdırılması ölkədə infrastruktur sahələrin inkişafının müəyyən edən əsas amillərdən biri olmuşdur. Belə ki, bu sahənin inkişafı nəticəsində ölkədə boru nəqliyyatının inkişafı təmin olunmuş və ölkədə istehsal edilən neft və qazın xarici bazarlara zəxmə təmin edilmişdir. Digər müəhəm amil isə, neft strategiyasının uurla reallaşdırılması nəticəsində cəmiyyətin gəlirlərinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. İnfrastruktur sahələrin nisbətən kapitəltutumlu olması bu sahədə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində dövlətin rolunu artırır. Belə ki, ölkədə əsas kapitəla investisiya qoyuluşlarının maliyyəlişdirilməsində bğdcə və bğdcədənkənar fondların vəsaitlərinin cəmi payı 2000-ci ildə 4,2 faizə bərabər idisə, bu güstərici 2012-cə ildə 48,1 faizə, 2013-cə ildə 48,3 faizə, 2014-cə ildə isə 40,4 faizə qədər artmışdır. Bğtəvləkdə, hazırda qeyri-neft sektorunun maliyyəlişdirilməsində dövlət əsas rol oynayır. Bğdcə və bğdcədənkənar fondların vəsaitləri hesabına maliyyəlişdirilən investisiyanın həcmi 2000-ci ilə nisbətən 2013-gə

ildə təqribən 235 dəfə, 2014-cü ildə isə 194 dəfə artmışdır. Son illərdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması infrastruktur sahələrində inkişafın maliyyələndirilməsinə şərait olmuştur. Dövlət İnvestisiya Proqramı zərərli və təhlükəli həmin dövlət büdcəsinin vəsaitlərindən, həm də xarici mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərdən istifadə edilir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması xarici maliyyə bazarlarından daha böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri cəlb etmək imkanını yaradır. Məhz dövlətin maliyyə imkanlarının artması ölkədə infrastruktur sahələrində inkişaf etdirilməsinin əsas amillərindən biri olmuşdur.

Cədvəl 2.7

Əsas kapitala investisiya qoyulması

	Əsas kapitala yönləndirilmiş investisiyalar, cəmi		o cümlədən:					
			Məhsul istehsalı obyektlərinin tikintisinə			Xidmət sahələri üzrə obyektlərin tikintisinə		
	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə
2000	967821,1	104,2	680025,9	...	70,2	287795,2	...	29,8
2001	1170820,3	121,0	848975,3	124,8	72,5	321845,0	111,8	27,5
2002	2106976,7	180,0	1690619,1	199,1	80,3	416357,6	129,4	19,7
2003	3786366,7	179,7	3057627,5	180,9	80,7	728739,2	175,0	19,3
2004	4922755,9	130,0	3973010,4	129,9	80,7	949745,5	130,3	19,3
2005	5769876,3	117,2	4262797,1	107,3	73,9	1507079,2	158,7	26,1
2006	6234483,7	108,1	4365127,0	102,4	70,1	1869356,7	124,0	29,9
2007	7471189,9	119,8	4838690,3	110,8	64,8	2632499,6	140,8	35,2
2008	9944153,8	131,8	4651970,1	95,2	46,8	5292183,7	199,0	53,2
2009	7724944,8	81,6	3522058,9	79,5	45,7	4202885,9	83,4	54,3
2010	9905665,8	121,2	4821024,8	129,4	48,7	5084641,0	114,3	51,3
2011	12799061,3	127,3	6033002,7	123,3	47,1	6766058,6	131,1	52,9
2012	15407274,4	118,5	7187757,7	117,3	46,7	8219516,7	119,6	53,3
2013	17850815,7	115,1	8781648,6	121,4	49,2	9069167,1	109,6	50,8
2014	17618601,1	98,3	10225173,7	116,0	58,0	7393427,4	81,2	42,0

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından gümrükdə kimi, 2005-ci ildən başlayaraq xidmət sahələrində obyektlərin investisiya qoyulmalarının ümumi tempinin artması müşahidə edilir. Bu meylin məhz neft hasilatının artması hesabına dövlətin gəlirlərinin yığılması ilə əlaqəli olmuşdur. 2014-

cə ildə xidmət sahələrinə investisiya qoyulmalarının həcmi 2000-ci ilə nisbətən təqribən 25,7 dəfə artmışdır.

Beləliklə, ölkədə istehsal infrastrukturunun inkişafında neft sektorunun rolu həm birbaşa, həm də dolayı təsirə malik olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin və əhəlinin gəlirlərinin artması elektrik enerjisi, qaz, su və istilik təhcizatının, rabitə və informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahələrinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, son illərdə energetika, qaz, su və istilik təhcizatı şəbəkəsinin yenidənqurulması bu sahənin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, bu xidmətlərdən istifadənin əlverişliliyini artırmışdır. 2004-2013-cü illər ərzində 4234 km kabel və 4001 km elektrik verilişi xətləri çəkilmiş, 632 transformator məntəqəsi tikilmiş, 22 yarımstansiya quraşdırılmışdır. Görülmüş işlərin davamı olaraq hesabat ilində 780 MVt gücündə “Cənub” İstilik, 25 MVt gücündə Taxta-körpü, “İsmayilli-1” və “Göyçay-1” su elektrik stansiyaları istifadəyə verilmişdir. Qeyd edilən dövrdə 27315,4 km qaz xətti çəkilmiş və yenidən qurulmuş, 27 qaz paylayıcı stansiya və məntəqə quraşdırılmış və əsaslı təmir olunmuş, 662 yaşayış məntəqəsi qazla təchiz edilmiş, 264 poçt şöbəsi binası tikilmiş, 307 yeni elektron ATS istismara verilmiş, 456 ATS rekonstruksiya edilmiş, telefon şəbəkəsinin tutumu 117954 nömrə artırılmışdır. Bu sahədə görülmüş işlər və həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində bölgələrdə hər 100 ailəyə düşən telefon aparatlarının sayı artaraq 48,1 ədədə çatdırılmışdır. 2006-cı ildən bütün ölkəni əhatə edən 10 qiqabit sürətli magistral rəqəmsal “AZDATAKOM” şəbəkənin qurulmasına başlanılmış və hazırda bütün rayonlar bu şəbəkəyə qoşulmuşdur. Belə ki, 2013-cü ildə ölkədə hər 100 nəfərə düşən kompyuterlərin sayı 2009-cu ildəki 12 ədəddən 23 ədədə çatmış, hər 100 nəfərdən 70 nəfəri internet istifadəçisi, 50-si isə genişzolaqlı internet istifadəçisi olmuşdur. Ölkədə nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması çərçivəsində Qobustan-Xılmilli, Tovuz-Qovlar-Ağbaşlar, Şabran-Pirəbədil-Zeyvə və digər kəndlərarası avtomobil yolları beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə tikilmiş və yenidən qurularaq istifadəyə verilmişdir. Dövlət Proqramına uyğun olaraq bu istiqamətdə görülmüş işlərin sürətləndirilməsi məqsədilə son beş ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə 200 milyon manata yaxın vəsait

ayrılmış, 1104 yaşayış məntəqəsini birləşdirən 1 milyon 698 min 746 nəfərin yaşadığı 1300 km-dən çox kəndlərarası avtomobil yolu tikilmiş və yenidən qurulmuşdur.

Son illərdə iqtisadiyyatın yüksək templərlə artımı ilə yanaşı, ölkənin artan ticarət əlaqələrinin təmin olunmasında müasir tələblərə cavab verən avtomobil yolları şəbəkəsinin yenidən qurulması istiqamətində işlər mərhələli şəkildə davam etdirilmişdir. 2009-2013-cü illərdə 164 ədəd yeni körpü və tunel inşa edilmiş, 1103 km respublika əhəmiyyətli, 1914 km yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları tikilmiş və yenidən qurulmuşdur.

Son illərdə boru kəmərlərinin və avtomobil yollarının uzunluğu artsa da, dəmir yollarının uzunluğu azalmışdır. Boru kəmərlərinin uzunluğunun artımı əsasən ölkədə neft və qaz hasilatının artması ilə əlaqədar olmuşdur. Bununla yanaşı, dəmir yollarının uzunluğu əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Son illərdə avtomobil yollarının yenidən qurulmasına iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, avtomobil yollarının keyfiyyətinin artmasına səbəb olmuşdur. Aparılmış təhlil göstərir ki, ölkədə nəqliyyat sisteminin imkanlarının iqtisadi artıma məhdudlaşdırıcı təsiri məhduddur. Belə ki, yerli dəniz nəqliyatı ilə yükdaşımanın 80,1 faizini tranzit və xarici limanlararası yükdaşması, 19,5 faizini isə idxal-ixrac əməliyyatları üzrə yükdaşıma, xarici ticarət təşkil etmişdir. Bu ildə dəmir yolu nəqliyyatından ümumi yükdaşıma həcmnin 41,5 faizi idxal-ixrac əməliyyatlarının, 49,0 faizi tranzit əməliyyatlarının, yalnız 9,5 faizi yerli əməliyyatların payına düşmüşdür. Yəni mövcud nəqliyyat güclərinin əhəmiyyətli hissəsi yerli məhsulların daşınması üçün istifadə edilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, infrastruktur sahələrin inkişafına bu sahənin inkişafı üçün maliyyə imkanlarının yaranması ilə yanaşı, iqtisadi fəallığın artması da təsir göstərmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə qeyri-neft ÜDM-i 2000-ci ilə nisbətən təqribən 4 dəfə artmışdır. Belə artım maddi, maliyyə və informasiya axınlarının həcmi artırmış və infrastruktur sahələrin xidmətlərinə olan tələbi yüksəltmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhəlinin gəlirlərinin artımı və elmi-texniki tərəqqinin təsir ilə ölkədə informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin xidmətlərinə olan tələb artmışdır. Xüsusilə, elektron xidmətlərin həcmnin artması, bir çox fəaliyyətlərin elektron şəkildə təşkili bu sahənin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Nəqliyyat sahəsinin inkişafına neft hasilatının artımı əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bununla belə, bu sahənin inkişafına milli iqtisadiyyatın miqyası və ölkənin tranzit yolların kəsiyində yerləşməsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Həm Hərq-Qərb, həm də Şimal-Cənub tranzit yollarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərin inkişaf etdirilməsi nəqliyyatın inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın strateji coğrafi mövqeyi Yeni İpək yolunun inkişafı prosesində ölkəmizin onun siyasi mərkəzinə, Bakının isə onun əsas nəqliyyat qovşağına çevrilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Belə ki, Avroasiya məkanının Şərq-Qərb və Şimal-Cənub yollarında yerləşən Bakının Asiya-Avropa vahid nəqliyyat sisteminin nəhəng nəqliyyat qovşağına çevrilməsi nəzərdə tutulur. TRACECA proqramının həyata keçirilməsi Bakı qovşağının nəqliyyat kommunikasiyalarının yeniləşməsinə də ciddi təkan verir. Xəzərin Şərq və Qərb sahilləri arasında Azərbaycana məxsus xüsusi donanma Bərə keçidi artıq fəaliyyət göstərir. Bu mövqeyi saxlamaq məqsədi ilə dövlətin ərazisində böyük nəqliyyat mərkəzinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi üzrə kompleks proqramın yaradılması və reallaşdırılması üzrə işlərə başlamışdır. Bakı Magistral layihənin həyata keçirilməsi üzrə yalnız müzakirələr aparılan yer deyil, həmçinin nəqliyyat arteriyasının global mərkəzinə və Şərq ilə Qərb arasında mühüm əlaqələndirici körpüyə çevrilir. Bütün bunlar bizim dövlətin üzərinə böyük öhdəliklər qoyur, regionda Azərbaycanın siyasi və iqtisadi təsirini gücləndirir.

Qərb-Şərq Avropa-Asiya oxu üzrə nəqliyyat dəhlizi perspektivdə nəinki dayanıqlı olaraq artan gəlir təmin edir və yeni iş yerləri açır, həmçinin ticarət şərtlərinin yaxşılaşması üçün şərait yaradır. Bütün bunlar ölkənin inkişafı üçün böyük təkan verəcəkdir. Yolun Avropa nəqliyyat şəbəkəsinə inteqrasiyası elmi və mədəni əlaqələrin, turizmin inkişafı və az zaman və vəsait xərcləri ilə dövlətlərarası yük və sərnişin daşınmalarının artırılmasına zəmin təşkil edir.

Bakı-Tbilisi-Axalkalaki-Qars dəmir yolu layihəsi Asiya və Avropanı birləşdirən bu bağlantı üzrə daşıma işləri nəqliyyatın bir növü ilə - dəmir yolu ilə həyata keçiriləcəkdir. Layihənin reallaşmasında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan birgə fəaliyyət göstərirlər. Türkiyənin Azərbaycan və başqa türk respublikaları ilə birbaşa bağlantısı qurulacaq. Qeyd edək ki, dəmir yolunun Türkiyədən Gürcüstanadək olan 76 km-lik

hissəsini Türkiyə inşa edəcək. Gürcüstan sərhədi daxilindəki 25 km hissənin tikintisini isə Gürcüstan hökuməti öz üzərinə götürüb. Tbilisi və Bakı arasında hazırda istifadə olunan hissə isə təmir olunaraq, müasir səviyyədə yenidən qurulacaqdır.

2.3. İstehsal infrastrukturunun iqtisadi inkişafda rolunun qiymətləndirilməsi

Ülkədə dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması üçün istehsal infrastrukturunun inkişafı məhsul istehsalı üçün əhəmiyyətli malik olmaqla, istehsal infrastrukturunun inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün iqtisadi artımın dinamik inkişafı vacib və əhəmiyyətlidir.

Müəssisədə dəyərlərin yaradılması prosesi əlavə edilmiş dəyər zəncirində tədarük strategiyasını, yeni məhsul və xidmətlərin istehsalını, bölgü kanallarının layihələndirilməsini, təchizatçıların seçilməsini, xidmət təchizatçıları ilə strateji əməkdaşlığı (misal üçün, kreditlər, məlumat bazalarının idarəedilməsi, xidmət və məhsulların reallaşdırılması), qiymət strategiyasının işlənməsini və son nəhayətdə müştərilər üçün dəyərlərin təklifinin hazırlanmasını əhatə edir. Burada istehsalın və heyətin idarə olunması həyata keçirilir, maddi texniki təchizat, əsas istehsal, satış, xidmətedici və köməkçi bölmələri (təmir təsərrüfatı, enerji təsərrüfatı, alət təsərrüfatı, keyfiyyətə nəzarət şöbəsi, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor bölməsi və s.) mövcud olur. Müəssisənin dəyərlər zənciri onun bütün bölmələrinin qarşılıqlı asılılıqda həyata keçirdikləri fəaliyyət növlərinin müəyyən əlaqəyə əsaslanan sistemidir. M.Porter şirkətin hazır məhsuluna əlavə dəyər gətirən beş əsas fəaliyyət növünü ayırır (şəkil 2.1):

1. Müəssisədaxili logistika şirkətə daxil olan məhsul axınını idarə etməkdən ibarətdir. Son vaxtlar istehsalda “dəqiq vaxtında” sisteminə diqqətin artması, təchizatın şirkətin səmərəli işləməsində əhəmiyyətli rola malik olduğu və təchizatçıların və onların keyfiyyətinin idarə edilməsilə şirkətin öz məhsulunun keyfiyyətini necə yüksəldə bildiyi ortaya çıxır.

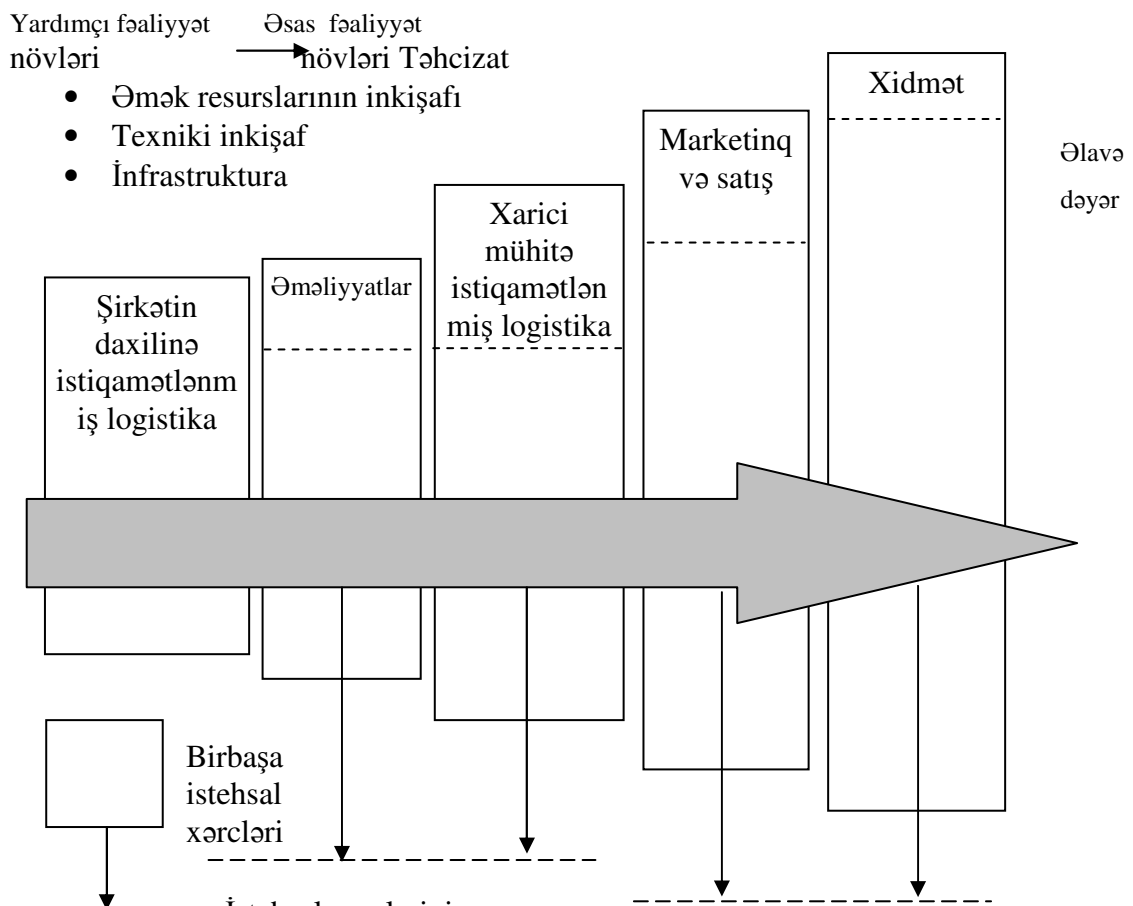
2. Uzun müddət ərzində əməliyyatlar müəssisənin əsas fəaliyyət növü hesab olunur. Buraya, daxil olan materialların formasının dəyişən, qablaşdırma və satış üçün yararlılığını yoxlayan proseslər daxildir. Ənənəvi olaraq belə hesab edirlər ki, şirkətin məhsulları məhz bu mərhələdə əlavə dəyərlik əldə edir. Bu mərhələdə dəyərliliyi

təkcə adi kapital qoyuluşu və əmək sərfi yolu ilə deyil, həm də dizaynı saxlamaqla yüksək keyfiyyətin dəstəklənməsi ilə artırmaq olar.

3. Xarici mühitə istiqamətlənmiş logistika – bu məhsulun istehsal yerindən alıcıya hərəkət etdirilməsidir. Bura saxlama, bölüşdürmə və s. daxildir. Bu mərhələdə əlavə dəyərlilik, sürətli və vaxtında çatdırılma, zay məhsulların həcmnin minimumlaşdırılması, həmçinin, istehlakçıların əməliyyatlarına uyğun çatdırılma mexanizminin yaradılması hesabına formalaşır.

4. Marketing və satış – buna alıcıya məhsul və xidmət barədə məlumat verən və alışını həyata keçirməyi əsaslandıran fəaliyyət növləri aiddir. Bu fəaliyyət növlərinə əks əlaqə də aid edilə bilər. O, istifadəçi şirkətə, xaricə istiqamətlənmiş logistika sistemini istehlakçıların tələbatlarına uyğunlaşdırmaq imkanı verir və ya şirkətin müştərilərinə, onlara təqdim edilən məhsulların iqtisadi dəyərliliyini başa düşməyə kömək edir.

5. Xidmət, məhsul və ya xidmətin satıldıqdan və çatdırıldıqdan sonra alıcının səmərəli işlətməsi üçün lazım olan fəaliyyət növlərini özünə daxil edir. Buraya öyrətmə, məhsulların qaytarılması siyasəti, məsləhət “qaynar xətləri” və sair daxil ola bilər. Müştərilərin razılığı təkrar sövdələşmələrin bağlanmasına və razı qalmış müştərilərin birbaşa informasiya yayılmasına imkan verən əsas amil olduğuna görə satışdan sonrakı xidmət əlavə edilmiş dəyərin vacib hissəsini təşkil edir.

Şəkil 2.1 Dəyər zənciri və hazır məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası.

Qeyd etmək lazımdır ki, dəyər zəncirində əsas fəaliyyət növlərilə yanaşı, həm də köməkçi fəaliyyətlərdə iştirak edir. Bunlara əmək resursları, texnologiya və infrastruktur təminatı aiddir.

Amerika iqtisadçısı D.A. Aschauer göstərir ki, 1970-ci ildən sonra 20 il ərzində ABŞ-da məhsuldarlığın aşağı olması infrastrukturun inkişafına qoyulan dövlət investisiyasının azlığı ilə əlaqədar olmuşdur.⁷ Infrastruktur sahələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərir. Infrastruktur sahələrin içərisində istehsal edilən məhsulların qiymətinə təsir göstərən əsas sahələrdən biri nəqliyattır. Nəqliyyat əsasən maddi əşyaların yerdəyişməsinə həyata keçirdiyindən bu sahənin inkişafı maddi axınların dəyərinə və sürətinə birbaşa təsir göstərir. Nəticədə, ölkədə nəqliyyat şəbəkəsinin keyfiyyəti və miqyası xammal və materialların, istehsalın və bölgünün dəyərinə və bununla da milli rəqabətqabiliyyətliliyə təsir göstərir.⁸ Son illərdə ölkədə baş verən sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi fəallığın artımı şəraitində nəqliyyat sahəsində də müsbət keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixracatçı firmaların fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə yerli infraqurukturdan asılı olmur. Qonşu ölkələrdə infraqurukturun inkişafı iqtisadi fəallığın yüksəlməsinə və ticarət imkanlarının artmasına səbəb olur. Bu baxımdan, son illərdə ölkədə nəqliyyat sahəsində həyata keçirilən tədbirlər investisiya fəallığının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hazırda ölkədə Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq dəhlizi fəaliyyət göstərir. Həmçinin Bakı-Tblisi-Qars dəmir yolunun tikintisi başa çatdırılması ölkənin dəmir yollar şəbəkəsinin Türkiyə dəmir yol şəbəkəsi ilə birləşməsinə imkan verəcəkdir

⁷ David Alan Aschauer. Public Investment and Private Sector Growth. The Economic Benefits of Reducing America's "Third Deficit". Washington: Economic Policy Institute, 1990.

⁸ Aoki, N. and P. Roberts. "Transport as a Factor in the Investment Climate", *Transport Notes*, No. TRB-34, World Bank Group, Washington DC: 2006.

ki, bu da həm tranzit yüklərinin daşınması, həm də yerli firmaların ticarət əməliyyatlarını asanlaşdıracaqdır. Xarici ölkələrlə alternativ nəqliyyat yollarının inkişafı ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə qoşulmasında və ölkənin nəqliyyat asılılığının azalmasında mühüm rol oynamaqla, bütün region ölkələri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinə imkan yaradır.

Müasir şəraitdə coğrafi üstünlüklərdən, nəqliyyat-kommunikasiya resurslarından maksimum effektiv istifadə edilməsini nəzərdə tutan rəqabətqabiliyyətliliyin geoiqtisadi amillərinin rolu güclənir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın Böyük İpək Yolu layihəsində iştirakı ölkə iqtisadiyyatına əlavə strateji fayda verəcəkdir. Azərbaycanın bu layihədə iştirakı aş"ğıdakı istiqamətlərdə makroiqtisadi effektivliyi təmin edir:

- birincisi, bu layihə ticarətin liberallaşdırılmasına imkan yaradır, yəni ticarət şəraitinin qarşılıqlı yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur (məsələn, tariflərin və rüsumların qarşılıqlı azaldılması);

- İkincisi, layihə bağlayıcı magistral rolunu oynayır və burada yerləşən ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə imkan yaradır.

Şübhəsizdir ki, keçid iqtisadiyyatlı müxtəlif ölkələr üçün bu effekt müxtəlif cür olacaqdır. Liberallaşma bir ölkənin ixrac sahələrini inkişaf etdirə və digər ölkənin milli bazarına böyük təsir göstərə bilər. Bu qanunauyğunluq özünü ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması üzrə bütün tədbirlərdə biruzə verir, yəni bir ölkə digər ölkənin hesabına qazanır. Lakin təbii resurslar ixrac edən ölkələr üçün İpək Yolu çərçivəsində ticarətin liberallaşdırılması faydalıdır. İnkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna malik ölkələr nəqliyyat və hüquqi təminat üzrə xidmətlərin göstərilməsindən böyük mənfəət əldə edə bilər.

Beləliklə, ölkələrin əksəriyyəti layihəyə məhz onun iqtisadi imkanlarına görə cəlb olmuşlar. Bununla əlaqədar olaraq, üç ölkə qrupunu ayırmaq olar:

- birinci qrupa - layihəyə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin hələ tam işlənməmiş bazarına çıxış və ümumiyyətlə iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək imkanı kimi baxan inkişaf etmiş ölkələr;

- ikinci qrupa – İpək Yolunu iqtisadi artımın təminatı və ixrac yolu kimi qiymətləndirən təbii resurs ixrac edən ölkələr;

•üçüncü qrupa isə müvafiq xidmət göstərməklə fayda əldə etmək niyyətində olan bələdçi-ölkələr, vasitəçi-ölkələr daxildir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyat siyasəti formalaşdırır, iqtisadi ittifaq isə zaman etibarilə öz iqtisadi mahiyyəti ilə yanaşı, siyasi meyllilik də nümayiş etdirir. Ona görə də, qarşılıqlı faydalı sıx əməkdaşlıq, bir qayda olaraq, qarşılıqlı siyasi münasibətləri də yaxşılaşdırır. İpək Yolu çox geniş miqyası əhatə edir və kontinentlərarası xarakterə malikdir.

TRASEKA proqramının son məqsədli nəqliyyat sistemi infrastruktur və daşıma sistemləri yaradılmasından, bu sistemləri Transavropa şəbəkəsi ilə birləşdirməkdən ibarətdir. Nəqliyyat müasir cəmiyyətlərin iqtisadiyyatının ümdə sahələrinə çevrilmişdir. O, əlavə iş yerləri yaradılması və mənfəət götürülməsi üçün böyük imkanlar açır ki, bu da özlüyündə konkret olaraq hər bir ölkənin uzunmüddətli sabit iqtisadi inkişafına təkan verir. Milli nəqliyyat sistemlərinin strukturlarını yenidən qurmaq, dövlətin tənzimləyici funksiyalarını - ictimai maraqları və texniki kommersiya əməliyyatlarını qorumalı olan proqramlar müəyyənləşdirmək lazımdır. Yük göndərənlərin nəqliyyat xidmətə başlamasından sərbəst istifadə edərək, birgə hüquq müdafiə təmin olunmalıdır.

Ölkədə rabitə və informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində mövcud imkanların artması telefon rabitəsinə və internetə qoşulma vaxtı və xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, Bakı şəhərində rabitənin keyfiyyəti baxımından belə imkanlar böyükdür. Fikrimizcə, iqtisadi rayonlarda rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ehtiyac vardır.

Ölkədə elektrik sisteminin güclərinin artırılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Belə ki, Azərbaycan İES-ndə həyata keçirilən yenidənqurma işləri ölkənin enerji sisteminin cəmi gücünün 450 meqavat, Şirvan şəhərində “Cənub” elektrik stansiyasının istifadəyə verilməsi 780 meqavat, Füzuli su elektrik stansiyasının istismara buraxılması 25 meqavat, Mingəçevir və Varvara su elektrik stansiyalarının yenidən qurulması isə 90 meqavat artırmışdır. Son illərdə yeni, müasir tələblərə cavab verən elektrik stansiyalarının tikilməsi, mövcud olanların yenidən qurulması və elektrik stansiyalarının istismar rejimlərinin yaxşılaşdırılması hər kilovat-saat

elektrik enerjisinə yanacaq sərfinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 1 kilovat-saat elektrik enerjisinə şərti yanacaq sərfi 2000-ci ildə 411,3 qramdan 2010-cu ildə 317,6 qrama qədər azalmışdır. Bundan başqa ölkənin enerji sisteminin idarə edilməsi və elektrik enerjisinin paylanma sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də işlər həyata keçirilməkdədir. Bununla belə müəssisələrin enerji sisteminə qoşulması, onların elektrik enerjisi ilə təminatının fasiləsizliyinin təmin edilməsi sahəsində problemlər qalmaqdadır. Bəzən elektrik enerjisi ilə təminatında yaranan fasilələr, şəbəkədə baş verən açılımlar və gərginliyin azalıb-artması təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində müəyyən itkilərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da iqtisadi səmərəliliyin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Ölkədə elektrik sisteminə qoşulma ilə əlaqədar tələb olunan prosedurlar və vaxt bir çox ölkələrə nisbətən çox böyükdür. Fikrimizcə, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin enerji sisteminə qoşulması prosedurlarının sayının və müddətinin azaldılması məqsədəuyğundur. Bundan başqa, ölkədə təsərrüfat subyektləri arasında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə cavabdehliyin artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Ölkədə müqavilə əsasında təminatı həyata keçirən və xidmət göstərən təsərrüfat subyektlərinin, o cümlədən elektrik təminatını həyata keçirən şirkətlərin öz öhdəliklərini lazımi səviyyədə yerinə yetirməməsindən müəssisəyə dəyən ziyanın müəyyən edilməsi və ödənilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Ülkədə iqtisadi artımın sürətlənməsi istehsal infrastrukturunun aparıcı sahəsi olan yanacaq-enerji kompleksi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Sənayenin məhsul büləti olan yanacaq-enerji kompleksi sırasında iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində neft sektorunun xüsusi payı vardır. Neft sektorunu ölkə iqtisadiyyatına təkəverici təsiri həm neft hasilatının artımında, həm də dünya bazarlarında neftin qiymətinin dəyişməsində özünə güstərir. Neft sektorunun iqtisadiyyata təsiri əvvəllər ölkədə bu sahənin inkişafı məqsədi ilə qoyulan xarici investisiyalarla əlaqədar olmuşdur. Belə ki, xarici investisiyalar hesabına neft avadanlıqlarının quraşdırılması və tikinti işləri ilə bağlı iqtisadiyyatda tikinti sahələrinin inkişafı baş vermişdir.

İqtisadi inkişafın bu mərhələsində tikinti sahəsi iqtisadiyyatda daha geniş müvqeyə malik olmuşdur.

“Azəri”, “Zəraq” və “Gəncəli” yataqları gəzən hasilatın pay bölgəsinin imzalanmasından üçün illər ərzində ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişafına on milyardlarla AB dolları məbləğində sərmayə qoyulmuşdur. Hazırda neft-qaz sektoru gəzən əlaqədəki məhəmm layihələrə həyata keçirilir:

- AZG yataqlarının dərin hissəsinin tammiqyaslı inkişafı;
- “Əhdəniz” qaz-kondensat yataqlarının inkişafı.

Sənayenin maşınqayırma, metallurgiya, kimya, mebel, toxuculuq, qida və digər sahələrində dinamik artım baş vermiş, dünya iqtisadiyyatının böhranla üzləşdiyi dövrdə belə Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda inkişafa nail olunmuşdur. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək, ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrini təşkil etmək, əhəlinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaq istiqamətində Sumqayıt Texnologiyalar Parkının, Sumqayıt Kimya Sənaye və Balaxanı Sənaye Parklarının, Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan üçün bu gün ən mühüm məqsədlərdən biri iqtisadiyyatın neftdən asılılığını aradan qaldırmaq və iqtisadi inkişafın kənd yerlərinə daha çox yayılmasını təmin etməkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı neft və tikinti sahələrindən sonra üçüncü ən iri sahə olmaqla iş yerləri ilə təminatda ən böyük pay sahibidir. Eyni zamanda bu sahə həm də kənd yerlərində yoxsulluğun azaldılmasına əsaslı təsir edən sahədir. Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına meliorasiyanın inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Dövlət Proqramına uyğun olaraq kənd yerlərində torpaqların suvarma və meliorasiya təminatının yaxşılaşdırılmasına, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Belə ki, son beş ildə kənd təsərrüfatı torpaqlarında 1226,5 min pm kollektor-drenaj şəbəkələrinin, 1687,3 min pm suvarma kanallarının tikintisi, bərpası və yenidən qurulması işləri həyata keçirilmiş, 10,5 min hektar əkin sahəsinin su

təminatının yaxşılaşdırılması üçün 399 ədəd subartezian quyusu qazılmışdır. Görülmüş meliorativ tədbirlər nəticəsində 228,8 min hektar torpaq sahəsinin su təminatı yaxşılaşdırılmış, 6472 hektar yeni suvarılan torpaq sahəsi dövriyyəyə buraxılmış, habelə çaylarda 83,2 min pm mühafizə bəndi, o cümlədən 46,0 min pm daş-beton bənd tikilmişdir. Hesabat ilində Samur-Abşeron suvarma sistemi üzrə nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində şimal bölgəsi rayonlarında 150 min hektara qədər torpaq sahəsinin su təminatının yaxşılaşdırılması, habelə Şabran, Siyəzən və Xızı rayonlarında ümumilikdə 35 min hektardan çox sahədə yeni suvarılan torpaqların istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatının sosial və sahəvi tərkibində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Əri təsərrüfat formalarının əvəzinə məxtəlif mənsubiyyətli zoxsaylı təsərrüfat subyektləri yaradılmış, geniş miqyaslı ümumiləşdirmə siyasətinə uyğun olaraq, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri, mal-qara, istehsal və qeyri-istehsal obyektləri, kənd təsərrüfatı texnikası gələcəkdə dövlət məlkiyyət forması fərdi (şəxsi) məlkiyyətli əvəz edilmişdir. Bununla belə kənd təsərrüfatının inkişafına təsir güstərinin məhəmm amillərdən biri anbar təsərrüfatının inkişaf etdirilməsidir. kənd təsərrüfatı məhsullarının adi şəraitdə uzun müddət ərzində saxlamaq mümkün olmadığına görə ölkədə belə məhsulların saxlanması üçün müvafiq anbar şəbəkəsinin yaradılması tələb olunur. Araşdırmalar göstərmişdir ki, 20 ton yük daşıma tutumu olan soyuducu yük maşını ilə Xaçmazdan Moskva şəhərinə yük daşınması mövsüm ərzində 8000 ABŞ dollarına başa gəlirdi halda bu qiymət mövsümdən kənar vaxtda 2500 və ya Rusiyadan geriye yük maşını ilə daşınma 1000 ABŞ dollarına başa gəlir.⁹ Bu baxımdan, anbar təsərrüfatının olmadığı halda mövsüm zamanı kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin aşağı olmasına, satış xərclərinin isə yüksək olmasına səbəb olur. Son illərdə regionlarda aqrar istehsalın infrastrukturunun yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, hazırda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun dəstəyi ilə Azərbaycanın regionlarında ümumi dəyəri 100,6 mln. manat

⁹ Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin təhlili. Yekun hesabat. USAID. 18 mart 2009-cu il.

(bunun 51 mln. manatı Fondun güzəştli kreditlər olmuşdur) məbləğində ümumi tutmu 85 min ton olan 25 soyuducu anbar kompleksi, ümumi dəyəri 39,7 mln. manat (bunun 21,4 mln. manatı Fondun güzəştli kreditlər olmuşdur) məbləğində ümumi tutmu 267 min ton olan taxıl məhsullarının təmizlənməsi və saxlanması üçün isə müasir standartlara cavab 17 taxıl anbar kompleksi tikilmişdir.

“Aqrolizing” ASC-nin yaradılması kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Belə ki, bu qurum vasitəsilə kənd təsərrüfatına göstərilən xidmətlərin qiymətlərini və bununla da özəl aqroservis qurumlarının inkişafı üçün zəruri olan gəlirlilik səviyyəsini və gəlirlərin ayrı-ayrı sahələr arasında bölgüsünü dövlət tərəfindən tənzimləmək mümkün olur.

Ölkədə istehsalat xidmət edən sahələrin, nəqliyyatın, rabitənin, elektrik enerjisi təminatının, bank və digər xidmətlərin keyfiyyəti artdıqca, kadrların ixtisas səviyyəsi yüksəldikcə, ölkədə mövcud iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyi də artır və nəticədə rəqabətqabiliyyətlik yüksəlir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsal həcmnin artırılması və əkinlərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi suvarma və kollektor-drenaj şəbəkələrinin inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Keçən dövr ərzində ölkənin irriqasiya sistemi səmərəli idarə və istismar edilməmiş, əkin sahələri drenaj sistemləri ilə lazımi səviyyədə təmin olunmamışdır ki, bunun da nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalçılarının su ilə təminatında problemlər vardır. Bundan başqa, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda göstərilir ki, mövcud torpaqlar əhəmiyyətli hissəsi müxtəlif dərəcədə eroziyaya uğramış, suvarılan əkin sahələrinin təqribən 47 faizi müxtəlif dərəcədə şoranlaşmışdır. Bu səbəbdən 657 min hektar sahədə meliorativ tədbirlərin aparılmasına ehtiyac vardır. Beləliklə, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün ölkədə irriqasiya sisteminin, kollektor drenaj şəbəkələrinin, suvarma sistemlərinin inkişaf etdirilməsi tələb olunur ki, bu da iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir.

III FƏSİL

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏDƏ İSTEHSAL İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İstehsal infrastrukturunun perspektiv inkişaf istiqamətləri

Ölkədə ümumi daxili məhsulun həcmnin artırılması və dayanıqlı iqtisadi inkişafın əldə olunması məqsədi ilə istehsal infrastrukturunun bütün sahələrinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu baxımdan mühüm istehsal infrastrukturalarının, xüsusilə də, yanacaq-enerji, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal infrastrukturalarının inkişafının təmin olunması zəruridir.

"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda infrastruktur sahələrin aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- regionlarda inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi;
- regionlarda əhalinin İKT sahəsində bilik və kadr hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- regionlarda televiziya yayımı keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi;
- ölkənin enerji sistemində yeni güclərin yaradılması işlərinin davam etdirilməsi, yeni stansiyaların və ötürücü şəbəkələrin tikintisi və yenidən qurulması;
- alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi;
- regionlarda yeni istilik və su elektrik stansiyalarının tikintisi, mövcud enerji bloklarının modernizasiyası işlərinin davam etdirilməsi;
- regionlarda qaz təchizatının daha da yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- regionlarda müasir istilik sistemlərinin qurulması, mövcud istilik sistemlərinin bərpası, modernləşdirilməsi və yenidənqurulması işlərinin davam etdirilməsi;
- regionlarda su təchizatı və kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması və yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;

- regionlarda nəqliyyat sisteminin davamlı inkişaf etdirilməsi, nəqliyyat sektorunun, o cümlədən nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi;

- ölkənin regionlararası, şəhər və rayondaxili yol-nəqliyyat infrastrukturunun daha da inkişafı;

- regionlarda magistral yolların tikintisi və yenidənqurulması, xüsusi ilə kənd yollarının tikintisi, əsaslı təmiri ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsi.

Energetika sahəsinin inkişaf etdirilməsi dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin ən prioritet istiqamətlərindən biridir. Ölkə iqtisadiyyatı üçün energetika sahəsi həmişə strateji əhəmiyyət daşımış və gələcəkdə də daşıyacaqdır. Təhlili göstərir ki, respublikanın bazar münasibətlərinə keçməsi və yeni-yeni müəssisələrin yaranması ilə əlaqədar olaraq elektrik enerjisinə tələbat hər il 5 faiz artacaqdır. Buna görə də, mövcud elektrik stansiyalarının gücünün bərpa edilməsi və yenilərinin tikilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir. Əhalinin və iqtisadiyyatın fasiləli iş rejimində fəaliyyət göstərən sahələrinin elektrik enerjisinə tələbatının artması ilə əlaqədar sutkalıq yük qrafikində qeyri-müntəzəmlik davamlı olaraq artır. SES-lərin hidravlik gücünün yetərinə olmaması üzündən yükün tənzimlənməsinə istilik stansiyaları cəlb edilir ki, bu da səmərəliliyin aşağı düşməsinə və enerji sistemin etibarlılığının azalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də, energetikanın inkişafının əsas istiqamətlərindən biri su elektrik stansiyaları olmalıdır. Azərbaycanda yetərinə istifadə edilməyən iqtisadi baxımdan səmərəli hidroenergetik potensialın mövcudluğu daha effektiv obyektlərin inşası genişmiqyaslı proqramı formalaşdırmağa imkan verir.

Güclərin ötürülməsi imkanlarının artırılması üçün yüksək gərginlikli hava elektrik verilişi xətlərinin yenidənqurulması və yeni yarımstansiyaların tikintisi üzrə planlar da gündəlikdədir. Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Azərbaycan və İran enerji sistemlərinin paralel işləməsinin təmin edilməsi layihəsi də cəlbedici görünür.

Yuxarıda sadalanan layihələrin həyata keçirilməsindən sonra Azərbaycan Respublikasının qonşu ölkələrə elektrik enerjisi ixrac etmək imkanı yaranacaqdır.

Ölkədə nəqliyyatın inkişaf etdirilməsinin iqtisadi inkişaf baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Nəqliyyat xidmətləri yüksək olduqda, məhsulların maya dəyəri aşağı düşür. Bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə uyğun olaraq, nəqliyyat sistemini iqtisadiyyatın digər sahələri ilə paralel və səmərəli inkişaf etdirmək zərurəti dövlət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə, nəqliyyat sektorunda olan subyektlərinin dövlətdən asılılıq səviyyəsini azaltmaq və onların mənfəətlə işləməsi üçün effektiv şəraitin yaradılmasına diqqətin artırılması zəruridir.

Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin respublika ərazisindən keçməsi ilə ölkənin tranzit imkanlarının artması, daşımaların əhəmiyyətli hissəsinin, yəni 61,6 faizinin avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə yerinə yetirilməsi avtomobil yolları şəbəkəsinin beynəlxalq standartlara uyğun inkişafını və bu sahədə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində nəqliyyat sisteminin inkişafı Sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər ölkənin iqtisadi tərəqqisi üçün real əsaslar yaratmışdır. Ötən illər ərzində Azərbaycanda nəqliyyat xidmətləri bazarı formalaşmış, dövlət mülkiyyətində olan avtomobil nəqliyyatı müəssisələri özəlləşdirilmiş və nəqliyyat sahəsində dövlət idarəetməsi bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun olaraq qurulmuşdur. Bununla yanaşı, ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun mühüm tərkib hissəsi olan avtomobil yolları şəbəkəsində bir çox problemlər mövcuddur. Belə ki, avtomobil yolları şəbəkəsinin beynəlxalq standartlara, ölkənin avtonəqliyyat vasitələrinin artım tempinə və hərəkət axınının intensivliyinə uyğun gəlməsi, yol qurğularının istismar vəziyyətinin lazımi səviyyədə olmaması ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin yüksək səviyyəli nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının ödənilməsinə, ölkənin tranzit potensialından lazımi səviyyədə istifadə edilməsinə və avtomobil yolları şəbəkəsinin beynəlxalq avtomobil yolları şəbəkəsinə qoşulmasına maneələr yaradır və onların yaxın dövüdə aradan qaldırılmasını tələb edir.

Azərbaycanın nəqliyyat sisteminin gələcək inkişafının mərkəzində Avropa-Qafqaz-Asiya TRASEKA beynəlxalq dəhlizinin, Şimali Avropa - Rusiya - Xəzər dənizi - Azərbaycan - İran - İran körfəzi - Hindistan marşrutunu əhatə edən “Şimal-Cənub” beynəlxalq dəhlizinin, eləcə də transkontinental ixrac enerji dəhlizlərinin öncül inkişafı durur.

“Şimal-Cənub” dəhlizinin ölkənin ərazisindəki Rusiya Federasiyasının dövlət sərhədi-Qusar-Bakı-Astara-İran İslam Respublikasının dövlət sərhədi avtomobil magistralı tərkibində Bakı-Rusiya Federasiyası dövlət sərhədi avtomobil yolunun 6-42 km və 89 km – Rusiya sərhədi hissələrinin yenidənqurulması, Bakı-Samur avtomobil yolunun 28-89 km sahəsinin yenidənqurulması layihələrinin, Ələt-Masallı avtomobil yolunun və Masallı-Astara-İran sərhədi avtomobil yollarının inşası və yenidənqurulması, habelə “Şimal-Cənub” və TRASEKA beynəlxalq dəhlizlərini Bakı şəhərinin mərkəzinə daxil olmadan birləşdirən Bakı Dairəvi avtomobil yolunun tikintisi investisiya layihələrinin gerçəkləşməsi nəzərdə tutulur.

Bir sıra regionlarda, eləcə də Bakı şəhərində yüklərin ahəngdar daşınması və vaxtlı-vaxtında təyinatı üzrə çatdırılması məqsədilə nəqliyyat logistika məntəqələrinin yaradılması, avtovağzalların tikintisi nəzərdə tutulur.

Dünya Bankının maliyyələşdirdiyi “Ticarətin və Nəqliyyatın Asanlaşdırılması” layihəsi çərçivəsində Dəmir yolu nəqliyyatının dəstəklənməsi layihəsi tərkibində ölkənin dəmir yollarının bərpası və yenidənqurulması, dəmir yolu hərəkət vasitələrinin təzələnməsi və modernləşdirilməsi, elektrovozların və teplovozların, yük vaqonlarının, xüsusilə neft yükləri daşıyan çənlərin, sənişin vaqonlarının alınması proqnozlaşdırılır.

Ölkənin nəqliyyat kompleksinin gələcək inkişaf istiqamətləri Dünya Bankının, Asiya İnkişaf Bankının dəstəyi ilə keçiriləcək institusional və texniki yardım layihələrində öz əksini tapmışdır. Layihə sərhəd və gömrük xidmətlərində islahatlara dəstək, nəqliyyat sektoruna dəstək və dövlət mülkiyyətində olan nəqliyyat müəssisələrinin restrukturizasiyası, integrasiya olunmuş tranzit idarəedilməsi, əsas Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərin, habelə bir sıra seçilmiş milli avtomobil və dəmir yolu infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi kimi komponentlərdən ibarətdir. Layihə çərçivəsində nəqliyyat kompleksinin mərhələli idarəetmə islahatı aparılmaqla nəqliyyat sektorunun kommersiya və tənzimləmə funksiyalarının ayrılması, müvafiq dövlət aktivlərinin kiçildilməsi vasitəsilə restrukturizasiyası nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası üçün TRASEKA, Şimal-Cənub və Qars-Axalkalaki-Tbilisi-Bakı nəqliyyat dəhlizlərinin hər birinin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır.

Ümumilikdə yanaşdıqda isə, TRASEKA dəhlizi əksər nəqliyyat növlərini və daha çox ölkəni əhatə etdiyi üçün nisbi mənada bu dəhlizi daha səmərəli hesab etmək olar. İstənilən halda, ölkənin tranzit imkanlarının artırılması və mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi üçün müvafiq infrastrukturların yenidən qurulması və beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının tranzit imkanlarının genişləndirilməsi, müasir beynəlxalq standartlara cavab verən rəqabət qabiliyyətli nəqliyyat-tranzit sisteminin yaradılması və eyni zamanda, mövcud potensialdan maksimum səmərəli istifadə edilməsi üçün bir sıra tədbirlərin kompleks həyata keçirilməsi zəruridir. Təbii ki, təklif edilən tədbirlər, müxtəlif nəqliyyat növlərinə aid olmaqla, bir neçə istiqaməti əhatə edəcəkdir.

Tədqiqatlar göstərdi ki, istənilən halda, “TRASEKA” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının öz nəqliyyat tranzit potensialından, milli və iqtisadi maraqları baxımından optimal səviyyədə istifadəsini təmin etmək üçün tranzit daşınmalar ilə bağlı ümumi bazarın yaradılması, gömrük-keçid proseslərinin sadələşdirilməsi, tranzit nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün qeyri-leqal yük daşımalarının aradan qaldırılması, inzibati prosedurların asanlaşdırılması, tranzit yük və sərnəşin daşınmalarında vergilərin, rüsumların, digər müxtəlif yığımların strukturunun təkmilləşdirilməsi, tranzit daşıma tariflərinin bazar şərtlərinə uyğun elastikliyinin təmin edilməsi, pulsuz icazə (daxil olma) sisteminin tətbiqi imkanlarının araşdırılması, ölkəmizin tranzit imkanlarının artırılması istiqamətində uzunmüddətli kompleks Dövlət proqramlarının qəbul edilməsi, həmçinin dünya təcrübəsindən yararlanaraq milli nəqliyyat kompleksində struktur dəyişikliklərin aparılması və eləcə də milli nəqliyyat təşkilatlarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- tranzit daşımalar üzrə ümumi hüquqi bazanın yaradılması;
- tranzit daşımaların tezləşdirilməsi üçün sərhəd-gömrük texnologiyalarının sadələşdirilməsi;
- sərhədlərdə integrasiya olunmuş idarəetmənin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi, sərhəd-keçid məntəqələrinin modernləşdirilməsi;
- tranzitlə əlaqədar vergi və tarifləri qonşu ölkələrlə qarşılıqlı olaraq razılaşdırmaq;

- qonşu dövlətlərin sərhəd-gömrük keçid məntəqələri ilə iş rejimini qarşılıqlı razılaşdırmaq və uyğunlaşdırmaq;
- tranzitlə əlaqədar vergi və tarifləri nəqliyyat dəhlizləri üzrə yerləşən qonşu ölkələrlə qarşılıqlı razılaşdırmaq və uyğunlaşdırmaq;
- ölkənin nəqliyyat-tranzit infrastrukturunu ardıcıl inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək;
- tranzitə zəmanət və tranzitin sığortalanması sistemini tətbiq etmək;
- tranzit daşımaların operativ qaydada qeydə alınması, sənədləşdirilməsi və məlumatların ilkin emalının sürətləndirməsi məqsədi ilə sərhəd-gömrük keçid məntəqələrində fəaliyyət göstərən müvafiq iş yerlərinin kompüterləşdirilməsi;
- tranzit yüklərin daşınmasına dair şəffaflığın artırılması, nəqliyyat dəhlizləri üzrə qonşu ölkələrlə əməkdaşlıqda idxal, ixrac və tranzit yüklərə tətbiq edilən prosedur və qaydaları təsvir edən birgə kitabçaları nəşr etmək, internet səhifəsini açmaq;
- tranzit daşımaların beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində inkişafının təmin etmək məqsədilə nəqliyyat infrastrukturunun müasirləşdirilməsi;
- Azərbaycanın hava məkanından istifadə edilən tranzit dəhlizlərdə nəzarət rejiminin texniki cəhətdən müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- tranzit strategiyasının əsas komponentlərindən biri olan sərhəd-keçid prosedurlarının sadələşdirilməsi prosesi, onların beynəlxalq səviyyədə olan prosedurlara uyğunlaşdırılması və tətbiqi zamanı şəffaflığın artırılması;
- sərhəd-buraxılış məntəqələrində sənədlərin, o cümlədən fito-sanitar və baytarlıq nəzarəti sənədlərinin birdəfəlik emal edilməsini tətbiq etmək;
- sərhəddə tranzit vizaları vermək, yeyinti və heyvandarlıq məhsulları üçün beynəlxalq sertifikatları tanımaq;
- sərnişin və yük daşımalarında dəmir yolu tariflərinə yenidən baxmaq və onları TRASEKA üzv ölkələrinin vahid tarif sistemi ilə uyğunlaşdırmaq;
- tranzit və ticarət xidmətlərinin əhatə dairəsini genişləndirmək və inkişaf etdirmək üçün azad iqtisadi zonalar yaratmaq;
- tranzit xidmətlərinin səmərəliliyini artırmaq və daşımaların maya dəyərinin azaldılması məqsədi ilə nəqliyyat-logistika mərkəzlərini təşkil etmək;

-tranzit və nəqliyyatla əlaqədar iş təcrübəsinin və vergilərin, rüsumların tətbiq edilməsini qonşu ölkələrlə qarşılıqlı uyğunlaşdırmaq;

-inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun, tranzit prosesində iştirak edənlər arasında istənilən mübahisələri həll etmək üçün tənzimləmə mexanizmini yaratmaq və inkişaf etdirmək.

Fikrimizcə, qeyd edilən təkliflər Azərbaycanın nəqliyyat-ticarət tranzit sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə müsbət istiqamətdə təsir göstərəcəkdir.

Orta müddətli dövüdə nəqliyyat şirkətlərinin tərkibində olan müxtəlif sahəli, o cümlədən əsas və yardımçı fəaliyyətli müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi, dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi həyata keçiriləcəkdir.

Ölkə prezidentinin 6 iyul 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu nəqliyyat sisteminin 2010-2024-cü illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı» təsdiq edilmişdir. Bu proqramda ölkənin dəmir yollarının bərpası və yenidən qurulması, dəmir yolu hərəkət vasitələrinin təzələnməsi və modernləşdirilməsi, elektrovozların və teplovozların, yük və sərnişin vaqonlarının alınması və s. nəzərdə tutulmuşdur. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin çəkilməsi ölkə dəmir yolu şəbəkəsinin Avropa dəmir yolu şəbəkəsinə qoyulmasına imkan verəcəkdir. Bundan başqa, Şimal-Cənub dəhlizində dəmir yolu xəttinin inkişaf etdirilməsi də ortamüddətli perspektivdə planlaşdırılır.

Ortamüddətli dövüdə nəqliyyat sektorunun inkişafının prioritetləri aşağıdakılardır:

-milli iqtisadiyyatın infrastrukturunu olan nəqliyyatın öncül inkişafı;

-yol-kommunikasiya kompleksinin müxtəlif nəqliyyat növlərinin bərabərpaylı və ardıcıl inkişafı;

-təsərrüfatlararası əmtəə mübadiləsinə gerçəkləşdirən yükdaşıma nəqliyyatının və əhalinin əsas sosial tələbatlarından birini təmin edən sərnişin nəqliyyatının bərabər inkişafı;

-ölkə ərazisində beynəlxalq və tranzit dəhliz və yolların, eləcə də ölkənin regionlararası, şəhər və rayondaxili yol-nəqliyyat infrastrukturunun bərabərpaylı inkişafı;

-Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat-kommunikasiya trafikinin və əsas nəqliyyat vasitələrinin dünya standartlarına uyğun modernləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi əsasında milli nəqliyyat-yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanına sürətli integrasiyası;

-Xəzər regionunda istehsal olunan karbohidrogenlərin dünya bazarlarına çatdırılması zamanı enerjidaşıyıcıların beynəlxalq və tranzit nəql edilməsində Azərbaycanın tutduğu aparıcı mövqeyinin saxlanması və gücləndirilməsi;

-Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat sisteminin gücləndirilməsi zamanı TRASEKA, Şimal-Cənub, İNOGEYT Proqramlarının öncül həyata keçirilməsi;

-Azərbaycanda hasil olunan neft və qazın ixrac marşrutlarının geniş diversifikasiyası və digər Xəzəryanı istehsalçı ölkələrin iştirakı ilə yeni transregional enerji dəhlizlərinin yaradılması və birgə istifadəsi.

XXI əsrdə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçid və onun qurulması, elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı sayəsində sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə və gələcək perspektivlər üçün İKT-nin əhəmiyyəti ön plana keçmiş, ölkənin milli fəaliyyət və elektron strategiya sahəsindəki proqramların əsas müddəalarını təşkil etmişdir. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən İKT sektorunun inkişafı neft və qaz sənayesindən sonra ikinci prioritet sahə kimi müəyyən edilmişdir.

Fikrimizcə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaların və rabitənin inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər elektron sənəd dövriyyəsi, elektron ticarət, elektron xidmətlərin göstərilməsi və digər bu kimi fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsinə üçün zəruri texniki və texnologiya dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi istiqamətində olmalıdır. İnformasiyanın verilməsi sürətinin artırılması və dəyərinin isə azaldılması ölkənin rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

İKT-nin inkişafı sahəsində aşağıdakı vəzifələr qarşıda durur:

-vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarının təmin edilməsi üçün müvafiq mühitin yaradılması;

-effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünü idarəetmənin həyata keçməsi üçün Elektron Hökumətin yaradılması;

-inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi;

-ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Elektron Hökumət infrastrukturunun baza komponentlərinin yaradılması;

-ölkənin ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyası;

-milli proqram vasitələrinin yaradılması, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları məhsulları istehsalının (İKT sənayesinin) inkişaf etdirilməsi;

-dövlət qulluqçularının informasiya texnologiyaları üzrə hazırlıq səviyyələrinin artırılması.

İKT sahəsinin inkişafı mərkəzində “Elektron Hökumət” Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikası ərazisində DVB-T rəqəmsal televiziya yayım sisteminin tətbiqi və inkişafı, yüksək texnologiyalar üzrə regional iqtisadi zonaların yaradılması, “Azərpoçt” DM-in poçt şöbələrində bank-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinin genişləndirilməsi, yeni nəsil mobil, simsiz, data və s. telekommunikasiya xidmətlərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi və rəqabət prinsipləri nəzərə alınmaqla lisenziyaların verilməsi, rabitə və informasiya texnologiyaları fəaliyyəti sahəsində dövlətin səlahiyyətində olan müstəqil tənzimləmə qurumunun yaradılması, tarif tənzimlənməsinin sərbəstləşdirilməsi üzrə effektiv bazar rəqabətinin formalaşdırılması durur.

Rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsinin inkişafı çərçivəsində sahədə fəaliyyət göstərən birgə müəssisələrdə dövlət payının özəlləşdirilməsi, özəlləşdirməyə açıq elan edilmiş müəssisələrin özəlləşdirməqabağı restrukturizasiya və idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartların tətbiqinin genişləndirilməsi, telefon şəbəkəsinin modernləşdirilməsi çərçivəsində transmissiya şəbəkəsinin tam rəqəmləşdirilməsi və kommutasiya şəbəkəsinin tam elektronlaşdırılması, TAE optik xəttinin dənizaltı hissəsinin tikintisinin başa çatdırılması, Naxçıvan MR-nin şəhər və rayon mərkəzləri arasında fiber-optik kəbellə rabitənin təşkili, dövlət idarəetmə orqanlarının informasiya mübadiləsi şəbəkəsinin yaradılması, radio-televiziya yayımının təkmilləşdirilməsi çərçivəsində ölkə regionlarında

rəqəmli televiziya yayımının təşkili, yeni kabel televiziyasının inkişafı, proqramların yayımında peyklərdən səmərəli istifadə edilməsi, Naxçıvan MR-nin radio və televiziya proqramlarının peyk vasitəsilə təşkili kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda informasiya texnologiyaları üzrə azad iqtisadi zonanın - IT Texnoparkın yaradılması, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda elektrik enerjisinin təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün ölkənin elektroenergetika sistemində yeni istilik və su elektrik stansiyalarının tikintisinin, mövcud enerji bloklarının modernizasiyasının, alternativ enerji mənbələri hesabına güclərin artırılması istiqamətində işlərin sürətləndirilməsi, bununla yanaşı elektrik enerjisinin ötürülməsi və paylanması təmin etmək üçün yüksək gərginlikli paylayıcı xətlərin istismara verilməsi və respublikanın bütün inzibati rayonları üzrə paylayıcı sistemlərlə və transformator yarımstansiyalar ilə təchiz olunması nəzərdə tutulur.

Elektrik enerjisinin istehsalında, ötürülməsində və paylanmasında bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun idarəetmə sisteminin qurulması məqsədilə bu sahədə restrukturizasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi davam etdiriləcəkdir.

Qaz təchizatı sektorunda maliyyə intizamının gücləndirilməsi, təbii qazın nəqli, yığılması və paylanması sahələrində bazar iqtisadiyyatına uyğun şəffaf idarəetmə strukturunun yaradılması məqsədilə müvafiq istiqamətlər üzrə islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki:

- təbii qazdan səmərəli istifadə edilməsi, onun paylanması və istehlakının uçota alınma səviyyəsinin artırılması və qaz istehlakçısı olan əhəlinin qaz sayğacları ilə təmin olunmasının başa çatdırılması;

- itkilərin azaldılması;

- təbii qaz təchizatı sisteminin inkişafı istiqamətində təsərrüfatların maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, magistral və paylayıcı boru xətlərinin bərpası, yeraltı qaz anbarlarının yenidənqurulması ilə bağlı işlərin görülməsi;

- yeni yataqlardan hasil edilən təbii qazın nəqletmə sisteminin yenidən qurulması və qəbul etmə güclərinin artırılması.

İstilik təchizatı sektorunun mərhələlərlə bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün “Azəristiliktəchizat”ASC-i tərəfindən aşağıdakı məqsədlər qarşıya qoyulmuşdur:

- mövcud istilik məntəqələrinin bərpası, modernləşdirilməsi və yenidənqurulması;
- yeni qazanxanaların tikintisi;
- binadaxili istilik şəbəkələrinin bərpa olunması;
- mərkəzləşdirilmiş istilik mənbələrindən avtonom qazanxanalara çevrilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- hazırlanmış tədbirlər planı əsasında yenidənqurma və tikinti işlərini həyata keçirərək qazanxanaların istehsal gücün artırılması.

Qeyd olunan məqsədlərə nail olmaq üçün bu sahədə aşağıdakı istiqamətlər üzrə islahatların davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- istilik təchizatı üzrə normaların, qaydaların və standartların dünya ölkələrinin təcrübəsini nəzərə almaqla təkmilləşdirilməsi;
- institusional tədbirləri həyata keçirməklə sahəyə investisiya qoyulması üçün əlverişli mühitin yaradılması və özəl sektorun daha geniş cəlb edilməsi;
- ekoloji cəhətdən təmiz, müasir effektiv texnologiyaları cəlb etməklə sistemin yenidən qurulması;
- istehlakçılara istilik təchizatı ilə yanaşı isti su təminatı ilə təmin olunması;
- alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, enerjiyə qənaət və ətraf mühitin qorunması;

Su təsərrüfatında olan ciddi problemlərdən biri kanalizasiya sisteminin bərbad vəziyyətdə olmasıdır. Belə ki, Bakı şəhərinin kanalizasiya sistemi 70 ildən artıq istismar olunmasına baxmayaraq, bu müddət ərzində sahədə əsaslı yenidənqurma işləri aparılmamışdır. Eyni vəziyyət su təsərrüfatının maddi-texniki bazasına da şamil oluna bilər. Belə ki, əsas fondların, texniki avadanlığın çox hissəsi artıq öz amortizasiya müddətini keçmişdir. Bütün bu amillər isə su-kanalizasiya sistemində tez-tez ciddi qəza hallarının yaranması, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olması üçün əsaslı şəkildə zəmin yaradır. Azərbaycanda tullantı suların axıdılması sahəsində də analogi mürəkkəb vəziyyət hökm sürür ki, bu da bir başqa problemin baş

qaldırmasını ciddi şəkildə stimullaşdırır, belə ki, bir çox hallarda ölkə boyunca mövcud su ehtiyatları ifrat çirklənməyə məruz qalır. Ölkənin bir çox yaşayış məntəqələrinin məişət-çirkab sənaye tullantı suları hər hansı səviyyədə təmizlənməyə (mexaniki, bioloji, kimyəvi) məruz qalmadan ətrafdakı su hövzələrinə axıdılır.

Suya artan tələbatın ödənilməsi və əhalinin beynəlxalq standartlara uyğun içməli su ilə təmin olunması problemlərinin həll olunması, və bütövlükdə su sektorunun inkişafını təmin etmək məqsədilə “Azərsu” SC tərəfindən qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur:

- dövlət zamanətli kreditlə tikilən obyektlərin müəyyən olunmuş müddətdə istifadəyə verilməsi;

- Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri layihəsinin başa çatdırılması;

- Bakı şəhərinin üzrə su kəmərlərinin, anbarların, nasos stansiyalarının, paylayıcı şəbəkələrin, binadaxili su sistemlərinin və kanalizasiya təmizləyici qurğularının yenidənqurulması;

- istifadə olunan suyun uçotunun aparılması məqsədilə sayğacların quraşdırılmasının başa çatdırılması;

- göstərilən xidmətlərə görə yığım səviyyəsinin 100%-ə çatdırılması.

Bu tədbirlərin icrası ilə bağlı sektorda aşağıdakı istiqamətlər üzrə müvafiq siyasətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- su sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə restrukturizasiya tədbirlərinin davam etdirilməsi;

- göstərilən xidmət haqlarının ödənişlərinin elektron daşıyıcılarla istənilən bank və poçt şöbəsi vasitəsilə təmin olunması;

- dünya standartlarına uyğun davamlı su təchizatının təmin olunması;

- respublikanın bütün şəhərlərində və rayon mərkəzlərində, xüsusilə kənd yerlərində su və kanalizasiya sistemlərinin bərpa olunması və yeni xətlərin, qurğuların tikilməsinə özəl sektorun və bələdiyyələrin cəlb olunması.

Mühüm məsələ istehsala xidmət sahələrində istehsal xərcləri ilə əlaqədardır. Hazırki şəraitdə belə müəssisələr istehsal xərclərinin aşağı salınmasına miqyasın

artırılması hesabına nail olmağa çalışırlar. Lakin fikrimizcə, bu elmi texniki tərəqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi əsasında olmalıdır.

Ortamüddətli dövrdə nəqliyyat sektorunun inkişafının prioritet istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət olacaqdır:

- nəqliyyat sektorunun, o cümlədən nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi;
- yol-kommunikasiya kompleksində muxtəlif nəqliyyat növlərinin inkişafı;
- ölkə ərazisində beynəlxalq və tranzit dahliz və yolların, eləcə də ölkənin regionlararası, şəhər və rayondaxili yol-naqliyyat infrastrukturunun inkişafı;
- Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat-kommunikasiya trafikinin və əsas nəqliyyat vasitələrinin dünya standartlarına uyğun modernləşdirilməsi əsasında milli nəqliyyat-yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanına inteqrasiyası;
- Xəzər dənizində etibarlı multimodal nəqliyyat sisteminin yaradılması, liman, dəniz ticarət donanması və dəmir yollarında güzəştli tariflər əsasında cəlb edici logistik sxemlərin və ən qısa transkontinental marşrutların tərtib edilməsi və tətbiqi;
- Azərbaycan ərazisində, xüsusilə, limanlarda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, burada yüksək informasiya-kommunikasiya təminatlı nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin təşkili.

Qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə təsərrüfat subyektlərinin ticarət xidmətlərinə əlyətərliliyinin artırılmasına, bu xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına səbəb olacaqdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkənin investisiya imkanlarından istifadə səviyyəsinin artmasına səmərəli təsir göstərər.

3.2. İstehsal infrastrukturunun bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması yolları

Müasir dövrdə infrastruktur sahələrin bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti artmaqdadır. Son illərdə infrastruktur sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərdə restrukturizasiyalar aparılmış, onların yeni şərtlərə

uyğunlaşdırılması üçün tədbirlər görülmüşdür. Məsələn, “Azərenerji” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilən elektrik enerjisi ilə istehlakçıların təmin olunması fəaliyyəti “Bakıelektrikşəbəkə” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin bazasında yaradılmış “Azərişiq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə ötürülmüşdür. Hazırda “Azərişiq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının ərazisində elektrik enerjisini satın almaqla istehlakçıları etibarlı, təhlükəsiz və səmərəli şəkildə elektrik enerjisi ilə təchizatını həyata keçirir, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsini və ondan səmərəli istifadəni, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işləri yerinə yetirir. Bundan başqa, “Azəriqaz” ASC ləğv edilərək Dövlət Neft Şirkətinin tərkibinə verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 08 iyun 2005-ci il tarixli sərəncamına əsasən “Azəristiliktəchizat” ASC yaradılmışdır ki, bu şirkət hazırda ölkədə mərkəzləşdirilmiş şəkildə yaşayış evlərinin və binalarının, habelə sosial və digər təyinatlı obyektlərin istiliklə təchizatını həyata keçirir. Bununla belə, hazırda nəqliyyat sahəsində iqtisadi islahatların davam etdirilməsi məqsəduyğundur. Bu nəqliyyatın infrastrukturunu ilə nəqliyyat xidmətlərinin ayrılmasına nəzərdə tutur. Həmçinin energetikada paylanma şəbəkəsi ilə elektrik enerjisinin istehsalının ayrılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsi göstərir ki, elektrik enerjisinin paylanması təbii inhisar sahəsi olsa da, elektrik istehsalı əsasən rəqabətin mövcud olduğu sahədir. Belə ki, elektrik enerjisinin istehsalı mənbələri müxtəlif olur və müxtəlif məblərdə yaradılan enerjini isə yalnız bir şəbəkə ilə istehlakçıya çatdırmaq məqsəduyğun olur. Avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatlarında da, yollar və dəmir yolu xətləri təbii inhisar obyekti olsa da, bu yol və xətlərin üstü ilə müxtəlif subyektlərə məxsus avtomobillər və qatarlar hərəkət edə bilər. Bu baxımdan, infrastruktur sahələrində islahatların davam etdirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

İstehsal infrastrukturunun bazarı münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin özəlləşdirilməsi ilə bağlıdır. Dünyanın əksər ölkələrində belə şirkətlərin fəaliyyəti üzərində nəzarətin təmin edilməsi üçün bu şirkətlərin səhmlərinin müəyyən hissəsi özəlləşdirilmişdir.

Bütövlükdə, istehsal infrastrukturunu obyektlərinin əksəriyyəti təbii inhisarlara aid olduğundan onların inkişaf strategiyası formalaşdırılmalıdır. Təbii inhisarların inkişaf strategiyasının hazırlanmasında aşağıdakı zəruri xüsusiyyətlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- Təbii inhisarların texnoloji fəaliyyət prosesində konkret ərazi ilə bağlı mürəkkəb mühəndis infrastrukturundan istifadə olunur. Məhz bu baxımdan həmin sahələr üzrə spesifik ərazi resursları xarakterik əhəmiyyət kəsb edir və onların istifadəsinə yanaşma maraqlı tərəflər arasında münasibətlərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

- Təbii inhisarların istehsal və ya xidmət prosesi, o cümlədən elektrik və istilik enerjisinin, suyun, qazın ötürülməsi və bölgüsü qırılmaz və ciddi davamiyyətliliyi ilə həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə, istehsal prosesi xarici təsir amillərinin həssas təsiri və tələbatı əsasında formalaşdığından burada dəqiq və ciddi koordinasiyanın təmin edilməsi və bu mərhələlərin istehsal-istehlakçı ardıcılığı ilə gözlənilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir.

- Əksər təbii inhisar subyektlərinin məhsullarını, xidmətlərini (elektrik enerjisi, rabitə xidməti, nəqliyyat) ehtiyat məqsədilə saxlamaq qeyri-mümkündür. Həmçinin, bu məhsulların, xidmətlərin müəyyən müddət istehsal edilməməsi də iqtisadiyyatın digər sahələrinin fəaliyyətinə, istehlakçıların mənafeyinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu məqsədlə, həmin məhsul və xidmətlərin istehsalının və bölgüsünün dayanıqlılığının, ritmik davamlılığının təmin olunması zəruridir.

Təbii inhisarla bağlı layihələrin həyata keçirilməsi, onların əsas fondlarının aktivlərinin modernləşdirilməsi ərazinin spesifik imkanları ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu prosesdə peşəkar ekspertlərin, mütəxəssislərin (iqtisadçı, texnoloq, ekoloq, auditor) rəyinin alınması zərurəti yaranır ki, bu amil də müvafiq layihələrin məsrəflərinin artırılmasına əsaslı şəkildə təsir göstərə bilər.

Təbii inhisarların fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi işinin daha səmərəli olması, iqtisadi resurslardan dolğun istifadə edilməsi, istehsal xərclərinin aşağı salınması, normal mənfəət səviyyəsinin təmin olunması, tədricən bazar münasibətləri sistemində

əsaslanan prinsiplərin bərqərar olması üçün dövlət müəyyən iqtisadi-inzibati tədbirlər sistemi hazırlayıb ardıcılıqla həyata keçirir.

Dövlətin təbii inhisarların fəaliyyətini tənzimləməsi prosesi - həmin şirkətlərin istehsal etdikləri məhsul və göstərdikləri xidmətlərin ödəniş qabiliyyətli istehlakçılara bərabər şərtlər əsasında çatdırılması imkanlarının təmin edilməsi, məhsul və xidmətlərdən istifadə olunmasının təhlükəsizliyi; bu məhsul və xidmətlərin yüksək keyfiyyət standartları tələblərinə cavab verməsi kimi kompleks məsələləri əhatə edir. Bu məsələlər ilk növbədə təbii inhisarların fəaliyyət göstərdikləri sahələrin özünəməxsus texniki və texnoloji iş rejimi, xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Təbii inhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin ən mürəkkəb məsələsi isə onların istehsal etdikləri məhsulların və göstərdikləri xidmətlərin qiymətləri (tarifləri) ilə bağlı olmasıdır.

Təbii inhisarların məhsul və xidmətlərinin qiymətlərinin formalaşmasının bütün sxeminin, habelə variantları əsasında istehsal prosesinin səmərəliliyini aşağı salmadan, normal mənfəət prinsiplərini pozmadan, ictimai tələb-maraqlarının ödənilməsinin təmin edilməsidir.

Lakin, bu optimal məqsədə çatmaq və uyğun variantlar toplanması yolları, şübhəsiz bir sıra çətinliklərlə, o cümlədən istehsal xərclərinin aşağı salınması, qiymətlərin son istehsal xərclərinə uyğun olması, hədsiz mənfəət əldə edilməsinin qarşısının alınması, müəyyən qiymətlər (tariflər) çərçivəsində istehlakçıların ödənilməmiş tələblərinin olmaması kimi səbəblərlə bağlıdır.

Təbii inhisarların qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif variantları sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- səmərəli (effektli) qiymətqoyma;
- maksimum (ən yüksək, zirvə) həddində qiymətqoyma;
- ədalətli qiymətqoyma;
- rentabellik normativləri və kapital qoyuluşlarının qaytarılması əsasında son hədd qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Səmərəli qiymətqoyma qiymətqoymanın, yaxud qiymətyaranmanın bir zəruri metodu (variantı) kimi təbii inhisarların istehsal etdikləri məhsullara və göstərdikləri

xidmətlərə görə son hədd xərcləri səviyyəsində qiymət müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Yəni, P-qiymət, MS-son hədd xərcləri kimi işarə edilərsə, onda:

$$P = MS$$

Bu halda bazada Pareto-səmərəli tarazlığı vəziyyəti yaranmaqla, sanki sərbəst rəqabət təsəvvürü meydana çıxır.

Lakin, səmərəli qiymətyaranma metodunun çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, təbii inhisarların məhsul-xidmətlərinin müəyyən ərazi və konkret sahələrdə ekvivalent əvəzləyiciləri olmadığından istehsalın hər hansı bir həcmi çərçivəsində şirkətin son hədd xərcləri onun orta istehsal xərclərindən xeyli fərqli alınacaqdır. Belə vəziyyətdə, təbii inhisarlar zərər çəkdiyindən, onların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi prinsiplərindən irəli gələn maliyyələşdirilməsi (subsidiyası) zərurəti meydana çıxır.

Təbii inhisarlar şəraitində risk (zirvə) yüklənmə rejimində qiymətyaranma modeli 2 səbəb şərtlə bağlıdır: birincisi, bu variant o vaxt tətbiq olunur ki, hazır məhsulun, yaxud göstərilən xidmətlərinin (məsələn elektrik enerjisinin, telefon, nəqliyyatın) istifadəsində vaxt, müddət baxımından zəruri enib-qalxmaların obyektiv surətdə mövcud olması; ikincisi, həmin məhsul-xidmətlərin istifadəsinin təxirə salınmasının, yaxud yığılıb anbarlarda saxlanması mümkünəyüdü.

Belə dəyişkən enib-qalxmalar, tələb-təkliflə bağlı texniki-texnoloji sıçrayışlı yüksəlişlər təbii inhisarların fəaliyyət göstərdiyi sahələrdə qiymətlərin həmin müddət ərzində artırılmasını, əksinə tələbin azaldığı sonrakı müddətlərdə (gün, mövsüm, il ərzində) ucuz tariflər əsasında hesablanmasını irəli sürür.

Dünyanın bir sıra ölkələrində tətbiq olunan bu variant öz müsbət nəticələrini göstərir. Təbii inhisar tipli şirkətlərin özünəməxsus texniki-texnoloji xüsusiyyətləri, bu modelin tətbiqi ilə bağlı, pik (zirvə) yüklənmə müddətində (saatlarında) istehlakçıların həmin məhsul-xidmətlərdən istifadəsi meylini məhdudlaşdırır. Əksinə günün, mövsümün, ilin digər tələbin aşağı olduğu vaxtlarda istehlakçıların bu məhsul-xidmətlərdən faydalanmaq meylini gücləndirir.

Sosial ədalətli qiymət modelinin əsasında, təbii inhisarların zərərsiz (ziyansız) fəaliyyəti ilə istehlakçılar üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması prinsipi durur. Bu

isə o deməkdir ki, həmin tipli şirkət və birliklərin istehsal etdikləri məhsullar, habelə göstərdikləri xidmətlər üçün tariflər orta istehsal xərcləri səviyyəsində müəyyən olunur. Bu halda, təbii inhisarlar iqtisadi mənfəət əldə etməsələr də, lakin zərər də çəkmədiklərindən, onların dövlət yardımına (maliyyələşdirilməsinə) ehtiyac qalmır. Deməli, istehlakçılar üçün tariflər son hədd xərclərindən müəyyən qədər yüksək (baha) olsa da, lakin cəmiyyətin ictimai rifahının bundan itirdiyi, yaxud çəkdiyi zərər minimum hədd təşkil edəcəkdir.

Şübhəsiz, bu variant təbii inhisarlarla istehlakçılar arasında tarif dərəcələri (qiymətləri) ilə bağlı məsələnin konkret şərait daxilində ədalətli həllini irəli sürsə də, lakin bu metodun da öz çatışmayan cəhətləri vardır. Bu ilk növbədə təbii inhisarların istehsal xərclərinin səviyyəsi haqqında qiymətlərin qeyri-şəffaflığıdır ki, həmin xərclərin artırılma biləcəyi imkanını aradan qaldırmır. Digər tərəfdən isə təbii inhisarların iqtisadi mənfəət əldə etmədən işləməsi, onların fəaliyyətinin genişləndirilməsi, yenidən qurulması, qabaqcıl texnologiyalardan istifadəsi perspektivlərini məhdudlaşdırır. Bu real vəziyyəti nəzərə aldıqda, ədalətli qiymətin normal mənfəət səviyyəsi əsasında formalaşması daha məqsəduyğun sayılır.

Yuxarıda göstərilmiş ədalətli (normal) qiymətyaranma variantının çatışmayan cəhətlərini aradan qaldırmaq məqsədilə, konkret şərait və sahələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərtilə, “son hədd xərcləri” və inflyasiya indeksi kəmiyyəti göstəricisi (inflyasiya indeksi-x) əsasında, başqa metoddan da dünyanın bir sıra ölkələrinin təcrübəsində istifadə olunur.

Bu metoda (varianta) əsasən, təbii inhisarların yeni texnologiya və istehsalın təkmilləşdirilməsi nəticəsində əldə oluna biləcək gəlir (mənfəət), həmin şirkətlərin öz sərəncamında qaldığından, bu amil onları istehsal xərclərini xeyli azaltmağa maraqlandıracaqdır.

Deməli, təbii inhisarların son hədd xərcləri əsasında qiymət tariflərinin müəyyənləşdirilməsi variantı, istehsal xərclərini aşağı salan texnologiyadan istifadə edilməsi prosesini sürətləndirmək, həmin şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında daha obyektiv, düzgün məlumatlar verməsinə yönəldilmişdir.

Təbii inhisarların məhsul və xidmətlərinin qiymətlərinin birbaşa yaxul dolayı yollarla tənzimlənməsi prosesi eyni zamanda kapital (sərmayə) qoyuluşları veriminin norması üzərində nəzarət metodu (variantı) ilə də hazırlanıb həyata keçirilə bilər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, maksimum mənfəət normasının müəyyənləşdirilib tənzimlənməsi istehsalın həcmnin artmasına və xərclərin isə aşağı salınmasına səbəb olur. Bu variant, tariflərin son istehsal xərcləri həddinə yaxın bir səviyyədə formalaşmasını təmin edərək, təbii inhisar sahələrinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini aradan qaldırır.

Təbii inhisarlar öz məhsul və xidmətləri üçün ikidərəcəli (pilləli) tarif qiymətləri variantından da istifadə edə bilərlər. Bu sistemin əsasında belə bir prinsip durur: tarifi birinci hissəsi, təbii inhisarların məhsul və xidmətlərindən istifadə etmək (məsələn, elektrik-istilik-qaz xəttinə, yaxud rabitə-telefon-televizisiya-internet şəbəkəsinə qoşulmaq) hüququ əldə etməyə görə müəyyən edilmiş (fiskal qaydada) məbləğ ödənilir. Tarifi (qiymətin) sonrakı, ikinci ödənişi təbii inhisarların məhsul və xidmətlərinin istehlakı, sərfi, həcmi əsasında hesablanıb alınır.

Bu variantda təbii inhisarlar, maksimum mənfəət əldə etmək üçün öz məhsul və xidmətləri ilə bağlı qiymətləri son istehsal xərcləri həddində müəyyənləşdirirlər. Müəyyənləşdirilmiş (fiskal) ödəniş haqqı isə istehlakçı artığı həcmi səviyyəsində nəzərdə tutulub hesablanır.

Əgər standart (adi) qiymətpoyma təcrübəsində, təbii inhisarların son mənfəəti tam istehsal xərclərinə bərabər olduqda istehlakçılar faydalana bilərlərsə, ikidərəcəli tarif şəraitində isə təbii inhisarlar, müxtəlif üsullarla istehlakçıları bu üstünlüklərdən məhrum edə bilərlər. Məsələn, təbii inhisarlar məhsul və xidmətlərdən istifadə (ikidərəcəli tariflərin ikinci hissəsi) qiymətlərini aşağı salmaqla yanaşı, eyni zamanda onun xidmətlərindən istifadə etmə hüquqi tariflərini (ikidərəcəli tariflərin birinci hissə) qaldıra bilərlər. Qeyd olunmalıdır ki, fiskal (müəyyən edilmiş) tarifi həmin məhsul və xidmətlərdən istifadə həcminə, vaxt qrafikinə, müddətinə görə dəyişdirilməsi (artırılıb-azaldılması) meylə də mümkündür.

Təbii inhisarların meydana çıxıb formalaşması və fəaliyyət nəticələrinin dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasında istehsal

və xidmət, habelə satış sahəsindəki təcrübəsini tənqidi baxımdan dəyərləndirib, obyektiv surətdə ümumiləşdirərək, eyni zamanda müasir inkişaf səviyyəsində onların təsərrüfat həyatının müəyyən sahələrində mövcudluğu zəruriliyini nəzərə alaraq, bu tipli şirkət və subyektlərin iqtisadi-sosial, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi mövqeyindən çıxış edərək, onların inkişafında səmərəlilik, optimal variantların tapılması meyarları əsasında fəaliyyətini daha da təkmilləşdirmək xüsusi zərurətdən irəli gəlir.

Milli iqtisadiyyatda təbii inhisarların mövqeyi və fəaliyyət dairəsi, onların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmi barəsində bir sıra alimlərin, mütəxəssislərin mənfi və ziddiyyətli fikir, habelə mülahizələrinə baxmayaraq, hesab edirik ki, bu tipli şirkətlərin müasir inkişaf mərhələsində, təsərrüfat həyatının müəyyən istehsal, xidmət, satış sahələrində fəaliyyət göstərməsi obyektiv zərurət xarakteri daşıyır. Təbii inhisarların hazırda və gələcəkdə dövlətin, bələdiyyələrin, xüsusi (yerli və xarici) şirkətlərin mülkiyyətində və ya istifadəsində, habelə sərəncamında olmasına baxmayaraq, burada həlledici meyar iqtisadi, iqtisadi-sosial, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi kimi kompleks şərtlərin səmərəli son nəticələr sayılmalıdır. Təbii inhisarların bütövlükdə istehsal-xidmət-satış fəaliyyətinin dövlət və bu sahəni tənzimləyən orqan tərəfindən təkmilləşdirilmiş qanunlar, habelə normativ aktlar əsasında tənzimlənməsi həyata keçirilməli, onun nəticələri daha geniş şəffaflıq, obyektivlik prizmasından müzakirə edilib qiymətləndirilməlidir.

Təbii inhisarların perspektivdə qarışıq-dövlət, bələdiyyə, xüsusi (yerli və xarici) bölmələrin şərikli mülkiyyət, yaxud aktivləri əsasında təşkil olunub fəaliyyət göstərməsi, onun idarəetmə sisteminin müasir tələblər baxımından təkmilləşdirilməsi, bütövlükdə dövlətin, cəmiyyətin, istehlakçının və təbii inhisar subyektinin ümumi mənafeyi baxımından daha səmərəli nəticələr verə bilər.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində Azərbaycanda istehsal infrastrukturunun инкишафынын mövcud vəziyyətinin kompleks tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticə və təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. İstehsal infrastrukturu dedikdə, ayrı-ayrı istehsal sahələrinin səmərəli fəaliyyətinə xidmət edən, bu sahələrin xarici mühitini təşkil edən enerji-yanacaq, nəqliyyat, rabitə-informasiya, su təchizatı, kanalizasiya, anbar təsərrüatı, topdansatış ticarət və digər sahələrin məcmusundan ibarət vahid bir sistem başa düşülür. İnfrastruktura əmək bölgüsünün asanlaşması, texnologiyanın yayılması və yeni təşkilati metodların tətbiqi, və ya daha iri bazarlara daxil olmaq, yeni resurslar və aralıq məhsullar əldə etmək imkanı vermək kimi yollarla buraxılışın artımına təsir göstərir.

İstehsala xidmət göstərən müəssisələrin əsas istehsalın tələbatını ödəmək qabiliyyəti istehsala xidmətə olan tələbi müəyyən edir. İstehsala xidmətlərə tələb 1) maddi istehsal sahələrinin gəlirlərinin səviyyəsindən; 2) istifadə olunan istehsal xidmətlərinin qarşılıqlı əvəz olunmasında; 3) maddi nemətlər istehsal edən müəssisələrin sayından; 4) innovasiyanın tətbiqindən asılıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyəti təkcə maddi istehsal sahələrinin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil, həm də onların köməkçi istehsallara olan tələbatının ödənilməsindən asılıdır. Göründüyü kimi, istehsala xidmət sahələrinin inkişafı ölkədə maddi istehsal sahələrinin inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xüsusi olaraq böhran, büdcə kəsri, istehlak bazarında tarazlığın pozulduğu dövrdə pullu xidmətlər bazarının əsaslı şəkildə yenidən qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, xalqın maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsində xidmət sahəsinin rolu daha da artır.

İstehsala xidmət sahəsi bilavasitə ictimai istehsalın səmərəliliyinin artması, iş vaxtı itkisinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının artması ilə sıx surətdə bağlıdır.

İstehsal infrastrukturunun inkişafına təsir göstərən amillərdən birincisi və ən mühümü investisiya amilidir. İnvestisiyalara ayrılan vəsaitlərin xüsusi çəkisi ilə

bir ölkənin iqtisadi inkişafının səviyyəsi müəyyən olunur. Ölkənin istehsala xidmət sahələrinin inkişafına təsir göstərən əsas amillərinə təbii-coğrafi, iqtisadi, texniki-texnoloji, siyasi-hüquqi və sosial mədəni amillərdir. Bu amillərin konkret kombinasiyası ölkədə istehsala xidmət sahələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən edir və bu sahələrə daxil olan həlqələrin təşkili formalarının və onların yerinə yetirdiyi funksiyaların reallaşdırılması üsullarının müxtəlifliyinə təsir göstərir.

2. 2004-2010-cu illərdə milli iqtisadiyyatda əlavə dəyər göstəricisinə görə ən yüksək artımı mədənçıxarma sənayesində baş vermişdir. Belə ki, qeyd edilən dövrdə bu sahədə artım ölkə üzrə orta göstəricidən təqribən 1,7 dəfə çox olmuşdur. Nəqliyyat və anbar sahəsində yaradılan əlavə dəyərin həcmi qeyd edilən dövrdə əsasən neft hasilatı sahəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, 2006-cı ildən Azərbaycanda hasil edilmiş karbohidrogenlərin dünya bazarına nəql edilməsi üçün layihə gücü ildə 50,0 milyon ton olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəməri, eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz boru kəməri istismara verilmiş və beləliklə Azərbaycan neft və qaz ixracatçıları sırasına daxil olmuşdur. 2010-2014-cü illər ərzində mədənçıxarma sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmnin azaldığı bir şəraitdə yaradılan cəmi əlavə dəyərin həcmnin artımı davam etmişdir. Belə şal əsasən istehsal, sosial və institusional infrastrukturun inkişaf etdirilməsi hesabına yaranmışdır. İnfrastruktur sahələrin inkişafına iri həcmli dövlət investisiya qoyuluşların bu sahələrdə yaradılan dəyərin də həcmnin artmasına səbəb olmuşdur.

2014-cü ildə elektrik enerjisinin istehsalı 1990-cı il səviyyəsini üstələmişdir. Son illərdə elektrik enerjisinin buraxılışında da müsbət irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə elektrik enerjisinin istehsalı 2000-ci ilə nisbətən 32,2 faiz artmışdır. 2014-ci il ərzində istehsal edilmiş elektrik enerjisinin təqribən 94 faizi istilik elektrik stansiyalarının payına düşmüşdür.

Hazırda ölkənin qaz sənayesinin işində ən ciddi irəliləyişlər müşahidə olunur. Artıq bu sahədə uzun illər davam edən böhranın qarşısı tamamilə alınmışdır. Ümumi qaz hasilatı 1995-2014-cü illər ərzində 6,6 mlrd.m³ -dən 29,6 mlrd. m³-ə

çatmışdır. Ölkədə qaz hasilatının artması qaz paylama şəbəkəsinin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Belə ki, ölkə əhəlisinin təbii qazla təchizatın yaxşılaşdırılması məqsədilə 40 min kilometrə qədər qaz xətləri çəkilmiş və ya təmir edilmiş, yaşayış evlərinin qazlaşma səviyyəsi 34 faizdən 83,4 faizə çatdırılmışdır.

Son illərdə ölkədə su təchizatı və kanalizasiya sisteminin uzun müddətli istismar nəticəsində köhnəlmiş, istismara yararsız hala düşmüş hissəsinin yenidən qurulması istiqamətində irimiqyaslı işlər yerinə yetirilmiş, əhaliyə verilən suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, su təchizatı və kanalizasiya sisteminin normal istismarının təmin edilməsi üçün digər zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2004-2013-cü illər ərzində regionlarda 3,4 min kilometrə çox su, 1,2 min kilometrə çox kanalizasiya xətti çəkilmiş, 96 su anbarı tikilmişdir.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında imzalanmış “Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmiryol xətti haqqında” Sazişə müvafiq olaraq Türkiyə və Gürcüstanın ərazilərində dəmir yolu xətlərinin inşası və yenidənqurulması işləri aparılır və yaxın gələcəkdə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında birbaşa dəmir yolu əlaqəsinin yaradılması ilə Qara dəniz və Xəzəryanı ölkələrinin Avropanın dəmir yolu şəbəkəsinə qoşulması mümkün olacaqdır.

2004-2013-cü illər ərzində ölkədə 8,3 min kilometr respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları tikilmiş və ya təmir olunmuş, regionlarda 307 yeni körpü və yol ötürücüsü tikilmiş və ya təmir edilmiş, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Zaqatala, Qəbələ və Yevlax şəhərlərində hava limanları istifadəyə verilmişdir.

2014-cü ildə nəqliyyatda yükdaşımanın həcmi 1990-cı ilə nisbətən 2,3 dəfə azalmışdır. Qeyd edilən dövrdə bu sahədə əhəmiyyətli azalma dəmiryolu nəqliyyatı və dəniz nəqliyyatında baş vermişdir. Bununla yanaşı, nəqliyyat sahəsində 2000-ci ildə başlayaraq artım meyilləri baş vermişdir. Belə ki, 2014-cü ildə nəqliyyatda yükdaşımanın həcmi 2000-ci ilə nisbətən 2,3 dəfə artmışdır. Bu artım əsasən neftin ixracı hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, magistral boru kəmərləri nəqliyyatın növlərindən biridir. Boru nəqliyyatının yükdaşımalarda payı 1990-cı ildə 4,7 faiz təşkil edirdisə, bu göstərici 2000-ci ildə 19,5 faizə, 2014-cü ildə isə 28,9 faizə qədər artmışdır.

Azərbaycanın informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dinamik inkişafı ənənəvi rabitə sahələrinin daha intensiv şəkildə istismarı, habelə yeni xidmət növlərinin yaranması ilə səciyyələndirilir. 2014-cü ildə rabitə sahəsində əlavə dəyərin həcmi 2000-ci ilin səviyyəsini təqribən 9 dəfə ötərək, 1067,6 milyon manat təşkil etmişdir. 2004-2013-cü illər ərzində plkadə 1400-dək ATS, 1000-ə yaxın poçt binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. Hər 100 ailəyə düşən telefon aparatlarının sayı 1,6 dəfə, mobil telefon abunəçilərinin sayı 9,6 dəfə artmış, hər 100 nəfərdən 70-i internet istifadəçisi olmuşdur. kllə iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyinin birbaşa təsir göstərir.

3. Azərbaycanda infrastruktur sahələrin aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- regionlarda inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi;
- regionlarda əhəlinin İKT sahəsində bilik və kadr hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- regionlarda televiziya yayımı keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi;
- ölkənin enerji sistemində yeni güclərin yaradılması işlərinin davam etdirilməsi, yeni stansiyaların və ötürücü şəbəkələrin tikintisi və yenidən qurulması;
- alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi;
- regionlarda yeni istilik və su elektrik stansiyalarının tikintisi, mövcud enerji bloklarının modernizasiyası işlərinin davam etdirilməsi;
- regionlarda qaz təchizatının daha da yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- regionlarda müasir istilik sistemlərinin qurulması, mövcud istilik sistemlərinin bərpası, modernləşdirilməsi və yenidənqurulması işlərinin davam etdirilməsi;
- regionlarda su təchizatı və kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması və yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- regionlarda nəqliyyat sisteminin davamlı inkişaf etdirilməsi, nəqliyyat sektorunun, o cümlədən nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi;

- ölkənin regionlararası, şəhər və rayondaxili yol-nəqliyyat infrastrukturunun daha da inkişafı;

- regionlarda magistral yolların tikintisi və yenidənqurulması, xüsusi ilə kənd yollarının tikintisi, əsaslı təmiri ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsi.

4. Son illərdə infrastruktur sahələrində fəaliyyət göstərən şirkətlərdə restrukturizasiyalar aparılmış, onların yeni şərtlərə uyğunlaşdırılması üçün tədbirlər görülmüşdür. Məsələn, “Azərenerji” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilən elektrik enerjisi ilə istehlakçıların təmin olunması fəaliyyəti “Bakıelektrikşəbəkə” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin bazasında yaradılmış “Azərişiq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə ötürülmüşdür. Hazırda “Azərişiq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının ərazisində elektrik enerjisini satın almaqla istehlakçıları etibarlı, təhlükəsiz və səmərəli şəkildə elektrik enerjisi ilə təchizatını həyata keçirir, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsini və ondan səmərəli istifadəni, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işləri yerinə yetirir. Bundan başqa, “Azəriqaz” ASC ləğv edilərək Dövlət Neft Şirkətinin tərkibinə verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 08 iyun 2005-ci il tarixli sərəncamına əsasən “Azəristilik-təchizat” ASC yaradılmışdır ki, bu şirkət hazırda ölkədə mərkəzləşdirilmiş şəkildə yaşayış evlərinin və binalarının, habelə sosial və digər təyinatlı obyektlərin istiliklə təchizatını həyata keçirir. Bununla belə, hazırda nəqliyyat sahəsində iqtisadi islahatların davam etdirilməsi məqsəduyğundur. Bu nəqliyyatın infrastrukturunu ilə nəqliyyat xidmətlərinin ayrılmasına nəzərdə tutur. Həmçinin energetikada paylanma şəbəkəsi ilə elektrik enerjisinin istehsalının ayrılmasıdır.

5. İstehsal infrastrukturunun bazarı münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin özəlləşdirilməsi ilə bağlıdır. Dünyanın əksər ölkələrində belə şirkətlərin fəaliyyəti üzərində nəzarətin təmin edilməsi üçün bu şirkətlərin səhmlərinin müəyyən hissəsi özəlləşdirilmişdir.

Bütövlükdə, istehsal infrastrukturunu obyektlərinin əksəriyyəti təbii inhisarlara aid olduğundan onların inkişaf strategiyası formalaşdırılmalıdır. Təbii inhisarların inkişaf

strategiyasının hazırlanmasında aşağıdakı zəruri xüsusiyyətlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- Təbii inhisarların texnoloji fəaliyyət prosesində konkret ərazi ilə bağlı mürəkkəb mühəndis infrastrukturundan istifadə olunur. Məhz bu baxımdan həmin sahələr üzrə spesifik ərazi resursları xarakterik əhəmiyyət kəsb edir və onların istifadəsinə yanaşma maraqlı tərəflər arasında münasibətlərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

- Təbii inhisarların istehsal və ya xidmət prosesi, o cümlədən elektrik və istilik enerjisinin, suyun, qazın ötürülməsi və bölgüsü qırılmaz və ciddi davamiyyətliliyi ilə həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə, istehsal prosesi xarici təsir amillərinin həssas təsiri və tələbatı əsasında formalaşdığından burada dəqiq və ciddi koordinasiyanın təmin edilməsi və bu mərhələlərin istehsal-istehlakçı ardıcılığı ilə gözlənilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir.

- Əksər təbii inhisar subyektlərinin məhsullarını, xidmətlərini (elektrik enerjisi, rabitə xidməti, nəqliyyat) ehtiyat məqsədilə saxlamaq qeyri-mümkündür. Həmçinin, bu məhsulların, xidmətlərin müəyyən müddət istehsal edilməməsi də iqtisadiyyatın digər sahələrinin fəaliyyətinə, istehlakçıların mənafeyinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu məqsədlə, həmin məhsul və xidmətlərin istehsalının və bölgüsünün dayanıqlılığının, ritmik davamlılığının təmin olunması zəruridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”, 14 fevral 2005-ci il.
2. “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il fərmanı.
3. A.Ə.Əliyev, Ə.Qasımov, N.Qasımov. Milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində Böyük İpək Yolunun əhəmiyyəti. Bakı, 1999.
4. Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin təhlili. Yekun hesabat. USAID. 18 mart 2009-cu il.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Statistik məcmuə, Bakı, Səda, 2015.
6. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı, Bakı, AzTU, 2000.
7. Əliyev E.Ə. Azərbaycan respublikasının nəqliyyat hüququ. “Hüquq ədəbiyyatı”, Bakı, 2005.
8. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin yaradılmasının konseptual əsasları. Bakı, “Elm”, 1998.
9. İ.A.Məmmədov, Z.S.Abdullayev. İstehsalat xidmətin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslik, Bakı, 2001.
10. Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti, Bakı, Elm, 2000.
11. Məmmədov Z.S. Xəzər dənizinin Azərbaycanın nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrində rolu // AMEA-nın xəbərləri (İqtisadiyyat), 2002, №1, s. 87-92.
12. Бабашкин А.М. Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика, 2005.
13. Борисов Е.Ф. Основы экономики. Юрист, 2012.
14. Гафаров З.М., Алиев Э.А. Применение современного международного транспортного права в Азербайджанской Республике. М.: Олма-Пресс, 2002.
15. Государства и отрасли инфраструктуры в современной рыночной экономике. М., Наука, 2001.
16. Власов В.В. Япония: производственная инфраструктура. М.: Наука, 1991.

17. Джабиев Р.М. Рыночная инфраструктура и особенности ее формирования, Тренд., № 1, 1998.
18. Ибрагимов Л.А. Инфраструктура товарного рынка. М., «ПРИОР», 2001.
19. Макконнел Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. Т.2, М.: ИНФРА-М, 2003.
21. Могилевкин И. Мировой транспорт: время перемен // Мировая экономика и международные отношения, 1999, № 8, с. 59-63.
22. Могилевкин И. Мировой транспорт: новые горизонты и новые проблемы // Мировая экономика и международные отношения, 2000, № 9, с. 29-36.
23. Назаренко В.М., Назаренко К.С. Транспортное обеспечение внешнеэкономической деятельности. М.: Центр экономики и маркетинга, 2000.
24. Нуруллаев Т. Нужна концепция развития транспорта // Consulting & Business, 2003, № 2(69), с. 26.
25. Тагиров А. Перспективы межрегиональной программы Европейской Комиссии ТРАСЕКА и ее значение в интеграционных процессах. Газ. «Trans Caspian news», Баку, 2003, 21-23 мая.
26. Титов А.Б., Горенбургов М.А., Ивчук Е.В., Крутик А.Б. Малый бизнес и инфраструктураю Спб., Изд-во СПбУЭФ, 1995.
27. Douglas Sutherland, Sonia Araujo, Balázs Égert, Tomasz Kozluk. Infrastructure investment: links to growth and the role of public policies. Economics Department Working Paper No. 686 ECO/WKP(2009)27.
28. David Alan Aschauer. Public Investment and Private Sector Growth. The Economic Benefits of Reducing America's "Third Deficit". Washington: Economic Policy Institute, 1990.
29. Aoki, N. and P. Roberts. "Transport as a Factor in the Investment Climate", *Transport Notes*, No. TRB-34, World Bank Group, Washington DC: 2006.

РЕЗЮМЕ

Повышение объема валового внутреннего продукта и достижение экономического развития в стране требует осуществления комплекса мероприятий по направлениям развития и совершенствования всех отраслей производственной инфраструктуры. С этой точки зрения необходимо обеспечение развития производственной инфраструктуры, в особенности, топливно-энергетического комплекса, транспорта, коммуникаций.

Цель исследования заключается в разработке научно-обоснованных предложений и рекомендаций по направлению совершенствования развития производственной инфраструктуры в условиях рыночных отношений.

Первая глава диссертационной работы называется «Теоретические основы развития отраслей инфраструктуры». В этой главе раскрываются сущность отраслей инфраструктуры, определяются их характерные особенности, факторы, влияющие на развитие отраслей инфраструктуры.

Вторая глава диссертационной работы называется «Анализ современного состояния развития отраслей производственной инфраструктуры в Азербайджане». В этой главе анализируется современное состояние отраслей инфраструктуры в стране, оценивается влияние современного состояния производственной инфраструктуры на экономическое развитие.

Третья глава диссертационной работы называется «Направления развития отраслей производственной инфраструктуры в условиях рыночной экономики». В этой главе определяются направления развития отраслей инфраструктуры.

THE RESUME

Increase of volume of a total internal product and achievement of economic development in the country demands realisation of a complex of actions for directions of development and perfection of all branches of an industrial infrastructure. From this point of view maintenance of development of an industrial infrastructure, in particular, a fuel and energy complex, transport, communications is necessary.

The research objective consists in working out of the scientifically-proved offers and recommendations about a direction of perfection of development of an industrial infrastructure in the conditions of market relations on the basis of the complex analysis of a modern condition of restoration «Silk Way».

Chapter 1 of dissertational work is called «Theoretical bases of development of branches of an infrastructure». In this chapter reveal essence of branches of an infrastructure, their prominent features, the factors influencing development of branches of an infrastructure are defined.

The second chapter of dissertational work is called «the Analysis of a modern condition of development of branches of an infrastructure of production in Azerbaijan». In this chapter the modern condition of branches of an infrastructure in the country, influence of a modern condition of an industrial infrastructure on economic development is estimated.

The third chapter of dissertational work is called «Directions of development of branches of an infrastructure in the conditions of market economy». In this chapter directions of development of branches of an infrastructure are defined.